

Makale Türü/Article Types: İnceleme Makalesi/Research Article **Atıf/Citation:** Yavuz Selim ALKAN ve Mohammad SARHANGI. “ Osmanlı Ve İran Anayasal Monarşi Mirasları Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme: Çoğulculuğa Karşı Şii-Merkezlilik”. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 12/34 (2025): 564-590.

Geliş/Received: 21.08.2025

Kabul/Accepted: 09.10.2025

DOI: 10.17822/omad.123407

Yavuz Selim ALKAN* ve Mohammad SARHANGI

Akdeniz University, Türkiye. Email: yavuzselimalkan@akdeniz.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5211-5809>

Akdeniz University, Türkiye. Email: 202352019502@akdeniz.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1361-1284>

Osmanlı Ve İran Anayasal Monarşi Mirasları Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme: Çoğulculuğa Karşı Şii-Merkezlilik

A Comparative Examination of Ottoman and Iranian Constitutional Monarchical Legacies: Pluralism versus Shi'a-Centrism

Öz: Bu makalede, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında Osmanlı'da, 20. yüzyıl başında ise İran'da gelişen meşrutiyet hareketleri karşılaştırmalı bir perspektifle incelenmektedir. İki örnekte de mutlak monarşiden anayasal bir yönetime geçiş denetlenmiştir. Bu deneyimlerin merkezinde ise modernleşme, halkın siyasi temsili ve hukuk devleti yer almıştır. Osmanlı'nın meşrutiyet deneyimi incelendiğinde, Tanzimat'la başlayıp II. Meşrutiyet'e kadar uzanan süreçte meşrutiyetin ana taşıyıcıları olarak bürokratik elitler, askerî yapı ve entelektüellerin yer aldığı; İran'da ise bu rolün esasında Şii ulema, tüccar sınıfı ve şehirli entelijansiya tarafından oynandığı görülmektedir. Bu kapsamda bu çalışmanın ana argümanı, Osmanlı ve İran meşrutiyetlerinin benzer talepler ve dış etkilere şekillenmiş olmasına rağmen, farklı siyasi kültürler, dinî yapılar ve uluslararası bağlamlarda gelişmeleri hasebiyle birbirinden ayrıştığıdır: Osmanlı örneği daha çok çoğulcu, seküler ve bürokratik bir anayasal yapı geliştirme maksadını yansıtırken, İran meşrutiyeti güçlü Şii-merkezli dinî yapının etkisiyle şekillenen ve dinî meşrutiyetin sınırlarını aşmakta zorlanan gayretin bir örneğidir. Bu çalışmada ortaya konmaya çalışılan karşılaştırmalı inceleme, her iki meşrutiyet deneyiminin de düşünsel temellerini, kurumsal yapısını, toplumsal tabanını ve siyasi mirasını inceleme yoluyla, Osmanlı anayasal modernleşme mirasının ilham verdiği İran deneyimine ışık tutmayı hedeflemektedir. Dolayısıyla bu çalışma, Osmanlı'nın çoğulcu-seküler mirası ile İran'ın Şii-merkezli anayasal çabalarını mukayese ederek, iki örnek arasındaki farklılıkların bölgesel modernleşme tartışmalarına tesirini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Meşrutiyet, Anayasacılık, Osmanlı, İran, Siyasi Kültür.

Abstract: This article examines the constitutional movements that developed in the Ottoman Empire at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, and in Iran at the beginning of the 20th century, from a comparative perspective. In both cases, there were endeavours to transition from absolute monarchy to constitutional government. The crux of these experiences was modernisation, popular political representation, and the rule of law. An analysis of the legitimacy experience of the Ottoman Empire reveals that the bureaucratic elites, the military structure and the intellectuals were the primary proponents of constitutionalism. This period, spanning from the Tanzimat to the Constitutional Monarchy II, is of particular interest. In contrast, in Iran, the Shi'i ulama, the merchant class and the urban intelligentsia played a more significant role in this regard. In this context, the central argument of this study is that, although the Ottoman and Iranian experiences of legitimacy were shaped by analogous demands and external influences, they differed from each other in that they developed in different political cultures, religious structures and international contexts. The Ottoman example, in contrast, reflected an intention to develop a pluralist, secular and bureaucratic constitutional structure. By contrast, Iranian constitutionalism was an example of an endeavour shaped by the influence of a strong Shia-centred religious structure and struggling to overcome the limits of religious legitimacy. The present comparative study aims to shed light on the Iranian experience inspired by the Ottoman legacy of constitutional modernisation by examining the intellectual foundations, institutional structure, social base and political legacy of both constitutional experiences. This study thus compares the Ottoman Empire's pluralistic-secular legacy with Iran's Shiite-centred constitutional efforts, highlighting the impact of the differences between the two cases on regional modernisation debates.

Keywords: Constitutional monarchy, Constitutionalism, Ottoman, Iran, Political Culture.

Extended Abstract: The constitutional movements of the Ottoman and Iranian empires serve as exemplary cases of multidimensional constitutional transformations, wielding considerable influence in shaping not only the historical periods in which they directly transpired, but also the contemporary political mindsets that prevail today. The rich historical background of constitutional modernisation in the Middle East is understood best by examining these two political experiences, both in terms of their commonalities and their points of divergence. Despite the divergent contexts in which they emerged, both constitutional movements emphasised a conception of government based on the political representation of the populace against the backdrop of absolute monarchy. Moreover, both sought to redefine state-society relations within a constitutional framework.

In this study, the constitutional movements in the Ottoman Empire and Iran are analysed comparatively on five main axes: (i) intellectual foundations, (ii) development of institutional structures, (iii) social dynamics, (iv) areas of interaction, and (v) historical legacy. In this framework, the article is theoretically grounded in political philosophy and constitutional modernisation literature, and methodologically employs a combination of comparative political theory and historical analysis techniques. The primary objective of this study is to undertake a critical analysis of the constitutional movements in the Ottoman Empire and Iran. This analysis will encompass not only the examination of these movements as historical events, but also the critical revelation of how constitutional grounds were formed in the distinct political cultures of these two nations, along with the subsequent transformations that these grounds underwent.

A salient finding of the analysis is that the constitutional movements in both countries evolved in a distinctive manner within their respective social and historical contexts. In the case of Iran, the significant influence of the Shi'i ulama in the process rendered it necessary to associate the constitutional regime with religious legitimacy in the eyes of the people. The role of the Shi'i ulama in this process, as both a supportive and limiting actor, has had a profound and lasting impact on the stability of the constitutional order. This approach positions Iranian constitutionalism as a transformation intertwined with religious discourses rather than a progression towards secularisation. Constitutionalism in the Ottoman Empire, by contrast, was devised with the objective of preserving a multinational and multi-sectarian imperial framework; it sought to maintain central authority while constraining the sultan's power to a certain extent. This demonstrates that constitutional reforms in the Ottoman Empire were largely shaped by external pressures and the search for international legitimacy.

Nevertheless, a salient point of congruence between these two movements is that they were both influenced by the process of adapting modern political concepts and constitutional ideals to local contexts. Concepts such as constitution, freedom, equality and popular participation in governance were discussed by both the Ottoman and Iranian intelligentsia under the influence of the Western intellectual movements of the period. It is notable that Iranian intellectuals demonstrated a keen interest in the constitutional developments within the Ottoman Empire, referring to the Ottoman press and publications rather than the French or British models. The role of Iranian intellectuals residing in Istanbul as intermediaries in this interaction further accentuates the complexity of the situation.

Despite the intellectual inspiration of the Iranian movement by Ottoman constitutionalism, the distinct political cultures in which these two constitutional transformations developed resulted in divergent institutional architectures within the constitutional orders. The constitutional order in the Ottoman Empire was predicated on a certain degree of coexistence of bureaucratic rationality and pluralism in a multi-ethnic and multi-religious society, which at times created tensions between centralist tendencies and demands for pluralism. In the Iranian experience of constitutionalism, the Shi'i ulama, a strong and organised religious class, became one of the decisive actors in the process; the survival of the constitutional system became almost dependent on the continuation of religious legitimacy. Consequently, while the political model in the Ottoman Empire evolved in a relatively more secular, institutionalised and outward-oriented structure, the process in Iran was more internal, endeavouring to advance without colliding with religious and traditional norms.

Another salient observation is that constitutional movements in both countries proved unsuccessful in their efforts to engender long-term political stability. Despite the survival of constitutional systems for a period of time, the permanence of these systems was undermined by political crises, foreign interventions and social divisions. Nevertheless, this does not negate the historical impact of constitutional experiences. Conversely, the manner in which contemporary discourse surrounding subjects such as the constitution, popular sovereignty, representation, freedom, and state authority persists in both Turkey and Iran is still characterised by the imprint of these early constitutional experiences.

From this perspective, both the Ottoman and Iranian constitutional processes can be regarded not only as historical cases, but also as frames of reference that shed light on contemporary constitutional debates. The issue of the balance between centralisation and pluralism remains a contentious topic in system debates in Turkey, while the ongoing tension between religious legitimacy and popular will in Iran has been an unresolved structural issue since

the Constitutional Monarchy period. Consequently, the political culture and constitutional development of both countries can be interpreted through the fracture lines that were shaped during the constitutional periods.

In conclusion, this study employs a comparative political theory and historical analysis to demonstrate that constitutional modernisation is not a singular, but a contextually varied process. The study demonstrates the inspirational impact of the Ottoman model on the evolution of Iranian constitutionalism, while concurrently highlighting the constraining effect of the fundamental disparities in the political frameworks of the two nations. These two constitutional experiences, which are products of different political cultures, serve as a historical laboratory for understanding the ideological, structural and legitimacy crises of constitutional regimes in today's Middle East.

Giriş

Osmanlı ve İran, birbirleriyle tarihsel süreç içerisinde diplomatik, kültürel ve siyasi olmak üzere pek çok boyutta ilişkiler kuran; farklı coğrafi ve toplumsal oluşumlara ev sahibi olmaları hasebiyle de birçok noktada benzer dönüşümler yaşayan iki önemli ve büyük devlettir. Bu dönüşümler içerisinde en göze çarpanı, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında Osmanlı'da ve 20. yüzyıl başında İran'da gelişen meşrutiyet hareketleridir. Meşrutiyet esasında; anayasal reformlar yaparak mutlak monarşiye sınırlama getirmeyi, yani sınırlı bir monarşi inşa etmeyi ifade etmektedir. Bunu da en temelinde halkın yönetime katılımını sağlayarak, yani demokratik bir zemin üzerine oturan bir siyasal düzen oluşturarak yapar. Osmanlı'da 1876'da başlayan ve 1908'de II. Meşrutiyet ile pekişen anayasal bir monarşi yaratma süreci ile İran'da 1906 yılında ilan edilen Meşrutiyet Devrimi, bu kapsamda tarih çizgisinde yakın dönemlerde ve aynı coğrafyada gerçekleşen, benzer siyasal deneyimler olarak tarihsel bir öneme sahiptir. Ancak Osmanlı ve İran meşrutiyet hareketleri, tüm benzerliklerine rağmen pek çok noktada da ayrışan niteliklere sahiptir.

Osmanlı ve İran'daki meşrutiyet deneyimleri yukarıda bahsedildiğinin aksine sadece paralel tarihsel olaylar olarak değil, aynı zamanda karşılıklı etkileşim içinde gelişen siyasal dönüşümler olarak incelenmelidir. Başka bir deyişle, iki farklı ülkede vücut bulan meşrutiyet deneyimlerinin oldukça benzer yönleri vardır. Bununla birlikte aynı deneyimlerin birbirinden farklılaşan, hatta kimi zaman zıt yapısal, siyasal ve toplumsal tarafları da mevcuttur. Bu açıdan öncelikle saptanması gereken husus, Osmanlı meşrutiyet hareketinin esasen ve çoğu zaman askerî-bürokratik elitin öncülüğünde başladığı, biçim aldığı ve olgunlaşmaya çalıştığı; İran'daki meşrutiyet devriminin ise Şii ulema, tüccar sınıfı ve aydınların ittifakı ile gerçekleşmiş bir hareket olduğudur.

Bu farklılaşma ise esasında her iki ülkenin farklı tarihsel miraslara, yönetim geleneklerine ve sosyal dokulara sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Bu noktada bu çalışmanın temel argümanı, Osmanlı meşrutiyet deneyiminin çoğulcu-seküler bir çerçeve, İran örneğinin ise Şii-merkezli bir temel üzerinde biçim aldığıdır. Osmanlı ve İran arasındaki etkileşimin çok güçlü olmasının ana sebepleri iki ülke arasındaki coğrafi yakınlık, ticaret yolları üzerindeki ortak varlıklar ve birbirine fazlasıyla tesir eden entelektüel yapılarıdır.

Bilhassa İstanbul'da yaşayan İranlı entelektüellerin ve Osmanlı matbuatının İran'daki fikir dünyasına ciddi oranda etkileri olmuştur. Bu durum aynı zamanda meşrutiyet düşüncesinin sınır aşan niteliğini de ortaya koymaktadır. Bu kapsamda, Osmanlı'daki anayasal hareketler, İran'daki devrimci dalgayı tetiklemiştir. Aynı şekilde İran'daki pek çok toplumsal ve siyasal gelişmenin de benzer şekilde Osmanlı'daki siyasal tartışmaları beslediği söylenebilir. Birçok araştırmacı, Osmanlı'nın meşrutiyet deneyiminin İran'daki hareketi olumlu yönden etkilediğini savunmaktadır.

Örneğin Fariba Zarinebaf¹ gibi araştırmacılar, Osmanlı meşrutiyetinin İran meşrutiyet

¹ Fariba Zarinebaf, "From Istanbul to Tabriz: Modernity and Constitutionalism in the Ottoman Empire and

deneyimi üzerindeki etkisini İstanbul'daki entelektüeller arası fikir akışına vurguyla savunur. Rıza Kurtuluş² da benzer şekilde İran'daki meşrutiyet hareketinin, Osmanlı'daki reform ve anayasal deneyimlerden etkilendiğini, özellikle reformcular ve aydınlar aracılığıyla fikir ve stratejik destek köprüleri kurulduğunu öne sürer. Maksud Rençber,³ Mehdi Melikzade,⁴ Osman Karacan,⁵ Ali Reza Ali Sufi vd.⁶ ve Esmail Shams⁷ gibi isimler de Osmanlı meşrutiyet deneyiminin, bazıları özellikle de Osmanlı meşrutiyet anayasasının (Kânûn-ı Esâsî), İran'daki anayasal düşünceye ve harekete etkisini sistemli olarak analiz eder ve bu karşılıklı etkileşimin yönünü ve içeriğini detaylı bir şekilde ortaya koyar. Onlara göre bahsi geçen etki sadece entelektüeller arası fikir akışı açısından değil pek çok farklı toplumsal ve siyasal dinamik açısından da gerçekleşmiştir. Benzer şekilde Nader Sohrabi,⁸ Osmanlı'da cereyan eden devrimci paradigmaların, İran'daki anayasal dönüşümün bir nevi ilham kaynağı olduğunu iddia eder.

Öte yandan, Mohammad Hossein Sadeghi'nin⁹ ayrıntılı biçimde göstermeye çalıştığı gibi, bazı araştırmacılar ise bahsedilen Osmanlı etkisini ya sınırlı görmekte ya da kabul etmemektedir. Örneğin yine Sadeghi,¹⁰ Shams¹¹ ve ayrıca Karacan'ın¹² da göstermeye çalıştığı gibi, bazı görüşlere göre ise İran'ın meşrutiyet deneyimi üzerinde etkili olan devletler arasında sadece Osmanlı değil Rusya, İngiltere, Fransa ve başkaca Avrupa devletleri ile kısmen Mısır, Hindistan ve hatta Japonya gibi İranlı entelektüellerin yaşadığı diğer devletler de yer almaktadır. Son olarak bir diğer sav ise, H. Zafer Kars¹³ ve Aykut Kansu'nun¹⁴ da dikkat çektiği üzere, tarihsel akıştaki tutarsızlığa karşın, Osmanlı deneyiminin İran'ı değil, aksine İran ve Rus deneyimlerinin Osmanlı meşrutiyet hareketini etkilediği yönündedir.

Görüldüğü üzere bahsi geçen ihtilaflı görüşler, konu hakkındaki Osmanlı etkisinin ne derece güçlü, doğrudan veya dolaylı olabileceğine dair farklı perspektifler barındırmaktadır. Bu da halen canlı bir akademik tartışma alanının olduğunu gözler önüne serer. Bu ihtilaflı çerçeveyi göz önünde bulundurarak bu makale, Osmanlı'nın anayasal monarşi deneyiminin İran'daki meşrutiyet hareketini pek çok farklı açılardan ve pek çok farklı sebeple etkilediği görüşünü esas alır. Bununla birlikte bu yaklaşımı benimsemek, bahsi geçen etkileşimin, her türden başka etkileşimlerde de olduğu gibi, doğası gereği karşılıklı olduğu gerçeğini yadsımak veya İran deneyimi üzerindeki tek etkinin sadece Osmanlı örneği olduğu gibi sık bir iddiayı kabul etmek anlamına gelmez.

Iran," *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 28/1 (2008): 154-169.(Zarinebaf, 2008)

² Rıza Kurtuluş, "1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi" (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2010).(Kurtuluş, 2010)

³ Maksud Rençber, "Enqelâb-e Maşrûteh dar Îrân va Naqş-e Emperâtûr-i 'Osmânî" [İran'da Meşrutiyet Devrimi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Rolü], *Falsname-i Tarihi İslam* 9/35-36 (1387/2008): 7-44.(Rençber, 1387)

⁴ Mehdi Melikzâde, *Târikh-e Enqelâb-e Maşrûtiyyat-e Îrân* [İran Meşrutiyet Devrimi Tarihi], Cilt 1 (Tahran: İntişârât-ı Sahn, 1383/2004).(Melikzâde, 1383) (Abrahamian, 1982; Amanat; *Zendeğî-ye Tûfânî: Khâterât-e Sayyed Hasan Taqizâdeh [Çalkantılı Hayat: Seyyid Hasan Taqizade'nin Anıları]*, 1993)

⁵ Osman Karacan, "Osmanlı Devleti'nin İran Meşrutiyeti Üzerindeki Tesiri Hakkında Bir Mütalaa," *Journal of History School* 43 (2019): 1413-1447.(Karacan, 2019)

⁶ A. R. AliSufi, M. Mousavi ve L. Taghizadeh, "Ottoman Influence on the Iranian Constitution," *Nameh Farhangestan* 22/1 (2023): 143-157.(AliSufi, 2023)

⁷ Esmail Shams, "Evaluation and Analysis of How Iranians' Constitutionalism Was Influenced by the Ottoman Constitution," *Historical Studies* 13/1 (2022): 153-177.(Shams, 2022)

⁸ Nader Sohrabi, "Historicizing Revolutions: Constitutional Revolutions in the Ottoman Empire, Iran, and Russia, 1905-1908," *American Journal of Sociology* 100/6 (1995): 1383-1447.Sohrabi (1995)

⁹ Mohammad Hossein Sadeghi, "The Ottoman Influence on Iran's Constitutional Movement: A Reflection on Theoretical Foundations," *The State Studies Quarterly* 10/40 (2025): 33-80.(Sadeghi, 2025)

¹⁰ Sadeghi, "The Ottoman Influence on Iran's Constitutional Movement", s. 34.

¹¹ Shams, "Evaluation and Analysis of How Iranians' Constitutionalism Was Influenced".

¹² Karacan, "Osmanlı Devleti'nin İran Meşrutiyeti Üzerindeki Tesiri", s. 1417.

¹³ H. Zafer Kars, *1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği*, 2. baskı (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1997).(Kars, 1997)

¹⁴ Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, Çev. Ayşe Erbal (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995).(Kansu, 1995)

Örneğin Ahmad Jansiz,¹⁵ Osmanlı ve İran anayasalarını karşılaştırırken, onların aslında adeta birbirlerinin birer “aynası” olduklarını ve bu çerçeveden karşılıklı etkileşimin bir manada inkâr edilemez olduğunu savunmuştur. Yukarıda kısaca bahsedilen ve etkileşimin iki taraflı da olmadığı veya İran meşrutiyeti üzerinde başka örneklerin de tesiri olduğu yönündeki aksi görüşlere cevap vermek bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Başka bir deyişle bu çalışma, makale boyunca açıklanmaya çalışılacağı üzere, bu yöndeki ikna edici örnekler, görüşler ve kanıtlar nedeniyle, Osmanlı anayasacılık hareketinin İran meşrutiyeti üzerinde, pek çok başka etkenin yanında, önemli bir etkisi olduğu argümanını kabul ederek şekillenmiştir. Bu çalışmanın ana argümanında da formüle edildiği üzere, her iki deneyim de modernleşme, halkın siyasal temsili ve hukuk devleti gibi ana unsurlar bakımından benzeşmektedir. Ancak Osmanlı deneyiminin bu açılardan etkileri görülsede bilhassa çoğulculuğa karşı Şii-eksenlilik temelinde özetlenebilecek bir açıdan İran meşrutiyet deneyimi, Osmanlı örneğinden önemli ölçüde farklılaşmaktadır. Kısacası bu çalışma, tesirin yanı sıra farklılaşmaya da yol açan çeşitli unsurlara odaklanmakta ve dikkat çekmektedir.

Bu çerçevede bu makale, genelde teorik ve analitik siyaset teorisi odaklı, nitel bir çalışmadır. Özelde ise karşılaştırmalı siyaset kuramı ve tarihsel analiz yöntemini kullanarak, Osmanlı ve İran’daki meşrutiyet hareketlerinin nedenlerini, süreçlerini ve sonuçlarını incelemeyi amaçlamaktadır. Karşılaştırmalı bir perspektif sayesinde, bu iki siyasal deneyimin benzer ve farklı yönleri açığa çıkabilir ve her iki hareketin de birbirinden hangi açılardan ve ne oranda etkilendiği sorgulanabilir. Aynı zamanda bu inceleme; olasılıklılık/koşulluluk (contingency), yol/izlek bağımlılığı (path dependency) ve kurumsal çeşitlilik (institutional diversity) yaklaşımlarının varsayımlarına paralel biçimde¹⁶ anayasal modernleşme deneyimlerinin yalnızca Batı’ya özgü süreçler olmadığı argümanına dayanır. Bu açıdan, anayasal modernleşmenin Osmanlı ve İran gibi Doğu toplumlarında da görece özgün biçimlerde ortaya çıkabileceğini ortaya koymak açısından mühimdir. Bu doğrultuda örneğin Shams,¹⁷ İran’ın meşrutiyet deneyimi üzerindeki Osmanlı etkisini kısmen kabul etmektedir. Bununla birlikte deneyimin orijinal yönünü, İran’daki hareketin Osmanlı dışında etkilendiği ülke deneyimlerini ve ayrıca İran’ın Osmanlı meşrutiyet deneyimi üzerindeki etkisini de bir arada gösterir. Böylece Osmanlı-İran etkileşiminin ve bunun sonucunda her ülkede de ortaya çıkan meşrutiyet deneyimlerinin aslında her iki ülkeyi de Batı dışı özgün örnekler haline getirdiğini savunur.

Dolayısıyla bu makalenin ana argümanı, Osmanlı ve İran meşrutiyet deneyimlerinin farklı politik kültürler, dinî yapılar ve uluslararası bağlamlarda biçimlendiği; bu çerçevede Osmanlı’nın görece çoğulcu, İran’ın ise Şii-merkezli bir yol takip ederek bu yönde bir model benimsediğidir. Osmanlı’da buna yol açan dinamikler; Tanzimat’tan beri süregelen bürokratik-modernleşmecî gelenek, merkez-taşra ilişkileri, anayasal tecrübe ve çok dinli-etnili yapının idare edilmesidir. İşte tam da bu dinamikler Osmanlı meşrutiyetini daha “çoğulcu” bir çerçeveye taşıyan unsurlardır. İran’daki meşrutiyet deneyiminde dinî meşrutiyet arayışlarının ön plana çıkmasının sebebi ise Şii ulemanın siyasi etkisi, Şii düşüncesinin toplumsal alanda kilit ve esaslı bir rol oynaması ve Velayet-i Fakih düşüncesinin erken kuramsal temelleridir. Osmanlı deneyiminden farklı olarak, İran’da halkın yanı sıra mollaların ve Ayetullahların da meşrutiyetin temellerinin atılmasında güçlü etkisi olmuştur.¹⁸ Bununla beraber, Osmanlı meşrutiyeti esasında

¹⁵ Ahmad Jansiz, “Face to Face Mirrors in the Iranian and Ottoman Constitution,” *Asian Culture and History* 6/2 (2014): 11-15. (Jansiz, 2014)

¹⁶ Bkz. Veit Bader, *Secularism or Democracy: Associational Governance of Religious Diversity* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007), s. 37. (Bader, 2007)

¹⁷ Shams, “Evaluation and Analysis of How Iranians’ Constitutionalism Was Influenced”.

¹⁸ Bkz. Zarinebaf, “From Istanbul to Tabriz”; Kurtuluş, “1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi”; John Foran, “The Strengths and Weaknesses of Iran’s Populist Alliance: A Class Analysis of the Constitutional

Avrupa devletleriyle, bilhassa da Almanya ve İngiltere ile kuvvetli siyasal ve toplumsal münasebetler kapsamında gelişmiş, İran ise aksine daha ziyade Rusya ve İngiltere'nin rekabet alanı olmuştur. Bu da her iki ülkedeki meşrutiyet hareketlerinin yönünü ve taleplerini etkilemiştir.

Yukarıda kısaca özetlenen nitelik ve amaç çerçevesinde bu çalışma giriş ve sonuç bölümleri hariç beş ana bölümden oluşur. Giriş kısmında, Osmanlı ve İran meşrutiyetlerinin karşılaştırmalı incelemesinin metodolojik kapsamı sunulmaktadır. Meşrutiyetin Batı, Osmanlı ve İran'daki düşünsel ve tarihsel kökenlerinin sunulduğu ilk bölümün ardından gelen iki bölümde ise sırasıyla Osmanlı ve İran meşrutiyet deneyimlerinin gelişimleri, tarihsel bağlamları ve bu deneyimlerde rol oynayan ana aktörler incelenmektedir. Dördüncü kısımda, Osmanlı-İran meşrutiyet hareketlerinin arasındaki siyasal ve düşünsel etkileşimler değerlendirilmekte, beşinci kısımda ise bu iki hareket arasındaki benzerlik ve farklılıklar çok boyutlu bir kapsamda ele alınmaktadır. Sonuç kısmı ise çalışmanın ana bulgularının tartışılmasını içermektedir. Dolayısıyla giriş kısmından itibaren bu makale, her bölümün sonunda çoğulculuk ve Şii-merkezlilik ikilemine doğrudan referansla ilerleyecektir.

Çalışmada ortaya konan bu benzerlik ve farklılıklar ayrıca ilerleyen bölümlerde bir tablo halinde özetlenecektir. Beşinci bölümde sunulacak bu tablo, bahsi geçen karmaşık ilişkiyi görselleştirme amacındadır. Düşünsel kökenler, öncü aktörler, anayasa modelleri, din-devlet ilişkileri ve uzun vadeli miras gibi iki örnekte de ana ve kritik eksenlerde cereyan eden benzerlik ve farklılıkları sistematik bir şekilde resmetmektedir. Ancak bu tablo, çalışmanın karşılaştırmalı analizinin görsel bir özeti olmanın ötesindedir. Tablo aynı zamanda, Osmanlı ve İran deneyimlerinin neden farklı siyasal serüvenlere evrildiğini analitik bir çerçevede göstermektedir.

1. Batı, Osmanlı ve İran'da Meşrutiyetin Düşünsel ve Tarihsel Kökenleri

Meşrutiyet fikri, 18. yüzyılda Avrupa'da liberalizmin teorik ve normatif varsayımlarına dayanan siyasal felsefe ve modern devlet anlayışıyla vücut bulmuştur. Birey özgürlüğünü azami ölçüde gerçekleştirmek için erkin; devlet tarafsızlığı, demokrasi, insan hakları ve kuvvetler ayrılığı gibi liberal değerler ve araçlarla sınırlandırılması gerektiği savunulmuştur. Bu yaklaşım, mutlak iktidar sahibi olan ve kilisenin gücü ile pekiştirilen monarşilerin sarsılmaz pozisyonunu tartışılır hale getirmiştir. Bu kapsamda, John Locke'un¹⁹ birey hakları ve mülkiyet teorisi, Jean-Jacques Rousseau'nun²⁰ halk egemenliği kuramı ve toplumsal sözleşmesi fikri ile Montesquieu'nün²¹ kuvvetler ayrılığı ilkesi, anayasal monarşinin teorik temellerini teşkil etmiştir. Bu teorik ve normatif fikirler, pratikte tabii ki İngiliz ve Amerikan devrimlerinin rehberliğinde gelişmiştir. 1789 Fransız Devrimi ile de somut ve tetikleyici bir siyasal dönüşüme evrilmiş ve meşruti monarşiler, mutlak monarşilere alternatif siyasal modeller olarak belirmiştir. Bu yeni siyasal sistemde kralın mutlak yetkileri, en azından bir kısmı halk tarafından seçilmiş meclislerle ve anayasayla sınırlandırılmıştır.²²

Revolution of 1905-1911," *Theory and Society* 20/6 (1991): 795–823(Foran, 1991); Nikki R. Keddie, "The Origins of the Religious-Radical Alliance in Iran," *Past & Present* 34 (1966): 70–80(Keddie, 1966); Ömer Alkaç, "İran Meşrutiyet Hareketinin Dinî Liderleri: Behbehânî ve Tabâtabâî," *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi* 17/2 (2024): 166-184.(Alkaç, 2024)

¹⁹ John Locke, *Two Treatises of Government*, Der. Peter Laslett (Cambridge: Cambridge University Press, 1988).(Locke, 1988)

²⁰ Jean-Jacques Rousseau, *The Social Contract*, Trans. G. D. H. Cole (Mineola: Dover Publications, 2002).(Rousseau, 2002)

²¹ Charles de Montesquieu, *The Spirit of the Laws*, Trans. Thomas Nugent (Kitchener: Batoche Books, 2001).(Montesquieu, 2001)

²² Bkz. Eric J. Hobsbawm, *The Age of Revolution: 1789-1848* (Londra: Phoenix Press, 1962).(Hobsbawm, 1962)

Osmanlı ve İran entelektüelleri de bilhassa 19. yüzyıldan itibaren Avrupa'daki bu dönüşümden haberdar olmuş, onları kapsamlı bir şekilde incelemiş, takip etmiş ve de bu düşünceleri kendi yerel bağlamlarına uyarlama çabası içine girmiştir.²³ Osmanlı'da anayasal monarşinin esasını oluşturan düşüncelerin temeli Tanzimat Fermanı (1839) ve Islahat Fermanı (1856) ile atılmıştır. Bu mühim belgeler; bireysel haklar, hukuk önünde eşitlik ve yönetsel reformlar gibi temel hususlarda Osmanlı'daki ilk düzenlemeleri içermiştir. İktidar erkini sınırlamayı amaç edinmiş ve bu yönleriyle de bir nevi Osmanlı'nın ilk insan hakları belgeleri olarak ortaya çıkmışlardır.²⁴ 1876'da ilan edilen Kânûn-ı Esâsî, Midhat Paşa gibi reformist devlet insanlarının liderliğinde kaleme alınmış ve böylece Osmanlı'da ilk anayasal düzen tesis edilmiştir.²⁵

Hem II. Abdülhamid tarafından daha sonra askıya alınacak bu yeni anayasal düzenin hem de II. Meşrutiyet'in 1908'de yeniden ilanı aşamalarında başta Genç Osmanlılar ve Jön Türkler olmak üzere anayasal düzeni savunan çevrelerin siyasal ve düşünsel mücadele ve çabaları etkili olmuştur. Bu kapsamda bilhassa Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi ve Midhat Paşa Tanzimat'ın yarattığı ortamda yetişen, 1860'lar-1870'ler kuşağının öncü figürlerindendir. Bu isimler; halk egemenliği, meşru otorite ve basın özgürlüğü gibi hususlara odaklanarak kamuoyunun siyasal bilincini anayasal monarşi gibi yeni bir rejimi benimseyecek boyuta taşımak üzere yükseltmişlerdir.²⁶ Ahmed Rıza, Prens Sabahaddin, Mizancı Murad ve Talat Paşa gibi 1895-1908 kuşağının üyesi düşünce insanları ise daha örgütlü ve 1908 Devrimi'nin doğrudan aktörleridir. Bu aktörler, bilhassa II. Meşrutiyet sürecinde kilit rol oynamıştır.²⁷

İran'da anayasal düşüncenin gelişim serüveni ise, bu çalışmanın Giriş kısmında tartıştığımız ve kimi zaman çelişen görüşler dikkate alınsa bile, Osmanlı meşrutiyet deneyiminin etkisinden bağımsız olarak tahayyül edilemez. Sadece devrin İran'da yaşayan entelektüelleri değil, bilhassa İstanbul'da ikamet eden İranlı entelektüeller de bu sürecin parçasıdır. Onlar sadece meşrutiyete kaynaklık eden fikirleri veya toplumsal ve siyasal hareketleri değil, aynı zamanda Osmanlı'daki diğer düşünce hareketlerini, eser ve eylemleri, basını ve reform tartışmalarını da titizlikle ve yakinen izlemiştir. Böylece Osmanlı örneğindeki anayasal monarşi temelli düşünsel ve eylemsel unsurları kendi ülkelerine taşımışlardır.²⁸

²³ Bkz. Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas* (Princeton: Princeton University Press, 1962)(Mardin, 1962); Kemal H. Karpat, "The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908," *International Journal of Middle East Studies* 3/3 (1972): 243-281(Karpat, 1972); Ervand Abrahamian, *Iran between Two Revolutions* (Princeton: Princeton University Press, 1982); Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, 2. baskı (Londra: Routledge, 1998)(Berkes, 1998); Małgorzata Abassy ve Tadeusz Stanek, "The Iranian Intelligentsia and the Constitutional Revolution (1906-1911)," *Politeja* 10/1 (2008): 295-314(Abassy & Stanek, 2008); Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938): Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi*, 4. Baskı (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016)(Tunaya, 2016); Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 26. Baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018); Faruk Ataay, *Türkiye Demokrasi Tarihi* (Ankara: Nika Yayınevi, 2019).(Ataay, 2019; Mardin, 2018)

²⁴ Bkz. Mardin, *Türk Modernleşmesi*; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler* Mustafa Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku* (Ankara: Orion Kitabevi, 2011).(Erdoğan, 2011; Mardin, 2000a)

²⁵ Bkz. Mardin, *Türk Modernleşmesi*; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler*; Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey* (Londra ve New York: Routledge, 1993).(Ahmad, 1993)

²⁶ Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*; Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876* (Princeton: Princeton University Press, 1963).(Davison, 1963)

²⁷ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri: 1895-1908*, Çev. Niyazi Berkes (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000); Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914* (Oxford: Clarendon Press, 1969); Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1997); M. Şükrü Hanioglu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908* (New York ve Oxford: Oxford University Press, 2001).(Afary, 1996; Ahmad, 1969; Bayat, 1991; Hanioglu, 2001)

²⁸ Bkz. Zarinebaf, "From Istanbul to Tabriz"; Kurtuluş, "1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi";

Bu noktada bazı zamansal paralelliklere de dikkat çekmek gerekir. Örneğin, Sultan Abdülhamid'in Meşrutiyet Fermanı'nı imzaladığı dönem, Nasıreddin Şah'ın İran'da iktidarda olduğu döneme (1848-1896) denk gelmektedir. Bu esnada ve öncesinde, Erzurum ve İstanbul'da çeşitli vasıtalara bulunan ve Nasıreddin Şah'ın hem hocası hem de ilk başbakanı olan Mirzâ Tâki Hân (Amîr Kabîr), Osmanlı'daki dönüşüm süreci ve reformları bizzat gözlemlene fırsatı yakalamıştır. O hatta Osmanlı'daki Tanzimat benzeri uygulamaları, İran'da hayata geçirmeye çalışan en önemli figürlerden biri olmuştur.²⁹ Aynı şekilde, on iki yıl boyunca İran'ın İstanbul Büyükelçisi olarak görevini ifa eden Mirzâ Hüseyin Han Sepahsalar da Osmanlı'nın reformcu devlet insanlarıyla yakın temaslar kurmuş ve bu minvalde, şahsı hakkında aksi yönde bazı olumsuz değerlendirmeler mevcutsa da, İran'a reform yönünde önerilerde bulunmuştur.³⁰

Nasıreddin Şah döneminde hayata geçirilen modernleşme çabaları esasında Batı örneklerine yönelmiştir. Ancak altını çizmek gerekir ki bu reformlar her ne kadar bilhassa bazı sadrazamların görevde olduğu dönemlerde bu türden izler taşısa da Batı'daki gibi liberal bir hedefe, yani iktidarın sınırlandırılmasına yönelik değildir. Aksine daha ziyade, Avrupa kaynaklı kanunların tercümeler yoluyla incelenmesi ve yönetimin etkililiğine odaklanmıştır.³¹ Ancak Nasıreddin Şah'ın bu türden reform çabaları görece yüzeysel kalmıştır. Şah, İran'ın geleneksel siyasal ve toplumsal yapısını korumayı tercih etmiş ve bir anlamda Avrupa'yı doğrudan taklit etmekten sakınmıştır.³² İşte tam da bu açıdan Osmanlı örneği, benzer sosyal, politik ve dinî yapılar nedeniyle, İran için önemli bir örnek olarak ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda, her ne kadar meşrutiyetin ilanı ile bu amaç gerçekleşmiş olsa da başlangıçta Osmanlı Anayasası'nın tercüme edilerek yeni bir kanun taslağı hazırlanması girişimi uygulamada sonuçsuz kalmıştır.³³ Ancak bu bağlamda görülmektedir ki Osmanlı'nın, Kânûn-ı Esâsî gibi bir anayasal metni kaleme alıp yürürlüğe koymuş olması, İranlı yöneticiler için esaslı bir örnek teşkil etmiştir.³⁴

İran'da anayasal düşüncenin kurumsallaşmasındaki ilk asıl somut adımlar ise 1905 yılında başlayan sokak protestoları ve 1906'da Meclis-i Şûrâ-yı Millî'nin kurulması ile atılmıştır. Bu süreçte siyasal talepler noktasında tüccar, Şii ulema ve aydınlar kısmen birleşmiş ve mutlak monarşiye karşı anayasal monarşiyi talep etmişlerdir.³⁵ Görülmektedir ki İran meşrutiyet hareketi, aslında Osmanlı'daki II. Meşrutiyet öncesi reformist hareketlerle mühim paralelliklere işaret etmektedir. Her iki deneyim de halk desteği, şehirli tüccar sınıfının rolü ve basının etkisi

Abassy ve Stanek, "The Iranian Intelligentsia"; Foran, "The Strengths and Weaknesses of Iran's Populist Alliance", Mangol Bayat, *Iran's First Revolution: Shi'ism and the Constitutional Revolution of 1905-1909* (New York ve Oxford: Oxford University Press, 1991); Janet Afary, *The Iranian Constitutional Revolution, 1906-1911: Grassroots Democracy, Social Democracy, and the Origins of Feminism* (New York: Columbia University Press, 1996). (Kayal, 1997; Mardin, 2000a)

²⁹ Gökhan Bolat, "Mirzâ Tâki Hân (Emîr Kebîr) ve Reformları (1848-1851)," *BELLETER* 77/278 (2013): 151-182. (Bolat, 2013)

³⁰ Bkz. Yılmaz Karadeniz, "Kaçar Döneminde Konsolosluktan Sadrazamlığa: Mirzâ Hüseyin Han Müşirüddeve [Sipahsalar]", *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi* 20 (2023): 39-56. (Karadeniz, 2023)

³¹ Karacan, "Osmanlı Devleti'nin İran Meşrutiyeti Üzerindeki Tesiri", s. 1421; bkz. Nikki R. Keddie, *Modern Iran: Roots and Results of Revolution* (New Haven ve Londra: Yale University Press, 2006). (Karacan, 2019; Keddie, 2006)

³² Abrahamian, *A History of Modern Iran*; bkz. Abbas Amanat, *Pivot of the Universe: Nasir al-Din Shah and the Iranian Monarchy, 1831-1896* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1997); Homa Katouzian, *Iranian History and Politics: The Dialectic of State and Society* (Londra ve New York: RoutledgeCurzon, 2003). (Abrahamian, 2008; Amanat, 1997; Katouzian, 2003)

³³ Melikzâde, *Târîkh-e Enqelâb-e Maşrûfiyat-e Irân*, s. 93; Karacan, "Osmanlı Devleti'nin İran Meşrutiyeti Üzerindeki Tesiri", s. 1421. (Melikzâde, 2004)

³⁴ Melikzâde, *Târîkh-e Enqelâb-e Maşrûfiyat-e Irân*; Karacan, "Osmanlı Devleti'nin İran Meşrutiyeti Üzerindeki Tesiri"; Shams, "Evaluation and Analysis of How Iranians' Constitutionalism Was Influenced"; Jansiz, "Face to Face Mirrors". (Shams, 2022)

³⁵ Bayat, *Iran's First Revolution*; Vanessa Martin, *Islam and Modernism: The Iranian Revolution of 1906* (Syracuse: Syracuse University Press, 1989). (Bayat, 1991)

gibi bazı ortak dinamikleri içermektir. Bu bağlamda denebilir ki Osmanlı meşrutiyet deneyimi, İran'da filizlenen anayasal taleplerin hem model hem de meşrutiyet kaynağını teşkil etmiştir.

Batı'dan Osmanlı ve İran'a doğru aktarılan anayasal düşünceler oldukça benzer bazı idealleri paylaşmış olsa bile Osmanlı'da çok etnili ve çok dinli bir yapıdan beslenen düşünsel zemin, İran'da Şii-merkezli bir siyasal tahayyülle iç içe geçmiştir. Dolayısıyla, her iki ülkedeki anayasal düşüncenin evrimi, farklı siyasal gelenekler ve dinî yapılar tarafından şekillenmiştir. Bizzat bu farklılaşma, bu çalışmanın ana karşılaştırma ekseninin de esasını teşkil etmektedir.

2. Osmanlı'nın Meşrutiyet Deneyimi

Osmanlı'da meşrutiyet tahayyülü, 19. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa'da oluşan anayasal hareketlerden etkilenecek şekilde almıştır. Esasında İmparatorluğun çöküşünü yavaşlatma/durdurma ve Batı'nın çok boyutlu baskısını hafifletme arayışları, Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ilanına zemin hazırlamıştır. Bu belgeler, bir anlamda kurumsal reformlara sebebiyet vermiştir. Aynı zamanda bu dönemde meşrutiyetin bizzat kendisi hem yeni bir siyasal sistem olarak ortaya çıkmış hem de imparatorluğun çok uluslu/kültürlü unsurlarını özellikle Batı'da hızla yayılan milliyetçilik ve bağımsızlık hareketlerine karşı bir arada tutmanın aracı olarak ön plana çıkmıştır. Bu doğrultuda Osmanlı'daki meşrutiyet; anayasal yönetim ve halkın siyasal katılımı idealleri üzerine kurulu siyasal bir hareketti. Geleneksel mutlak monarşi rejimine bir tepki olarak zuhur eden bu hareket, I. Meşrutiyet (1876) ve II. Meşrutiyet (1908) olmak üzere iki mühim dönemde hayata geçmiştir.³⁶

2.1. Birinci Meşrutiyet'e Doğru Giden Süreç: Reformlar, Fermanlar ve Düşünsel Altyapı

Tanzimat ve Islahat Fermanları, bir anlamda meşrutiyetin ön koşulları olarak ortaya çıkmıştır. 1839 tarihli Tanzimat Fermanı ile Osmanlı devlet yöneticileri; kanun önünde eşitlik, can ve mal güvenliği ve mülkiyet hakları gibi Batı'da erki sınırlamanın liberal araçları olarak ortaya çıkan ilkeleri benimseyerek modernleşme ve anayasallaşma sürecine girmiştir.³⁷ Ancak bu fermanın asıl amacı bahsedilen liberal nüveleri yerleştirmekten çok, yukarıda da bahsedildiği gibi Batı'nın özellikle gayrimüslim azınlıklarla ilgili baskı ve taleplerini karşılamaya yöneliktir. Yine de ferman, geleneksel patrimoniyal yapının hukuki sınırlarla çevrilmesi yönünde atılmış ilk ciddi adımdır.³⁸

Tanzimat'ın ardından ilan edilen 1856 Islahat Fermanı ise, Tanzimat'ın tekrarı niteliğindedir. Ancak bu fermanla, yine bahsi geçen baskıları hafifletmek adına, gayrimüslim tebaanın eşit haklarının tanınması yönünde daha güçlü bir vurgu yapılmıştır.³⁹ Dolayısıyla, bu yönde genişletilen haklarla bir anlamda çok uluslu Osmanlı kimliğini meşrulaştırmak hedeflenmiştir. Bunların yanında, özellikle 1826-1840 yılları arasında; vakıf idaresinin kurulması, bakanlıklar sisteminin oluşturulması, Avrupa tarzı askeri düzenlemelerin yapılması ve nüfus sayımı gibi bir dizi reform yapılmıştır. Bu çerçevede tımar sisteminin dönüştürülmesiyle birlikte merkezi devlet otoritesi güçlendirilmiş ve deyim yerindeyse yerel

³⁶ Bkz. Mardin, *Türk Modernleşmesi*; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler*; Ahmad, *The Making of Modern Turkey*; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 18. baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004); Erik Jan Zürcher, *Turkey: A Modern History*, 4.baskı. (Londra: I.B. Tauris, 2017).(Ortaylı, 2004; Zürcher, 2017)

³⁷ Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*.

³⁸ Bkz. Mardin, *Türk Modernleşmesi*; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler*; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*; Ahmad, *The Making of Modern Turkey*; Zürcher, *Turkey: A Modern History*; Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*.

³⁹ Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*. Ayrıca bkz. Mardin, *Türk Modernleşmesi*; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler*; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*; Ahmad, *The Making of Modern Turkey*; Zürcher, *Turkey: A Modern History*.(Erdoğan, 2011)

kimi “feodal” ayrıcalıklar sınırlandırılmıştır. Bu reformlar esasında Osmanlı anayasasının temellerini atmıştır.⁴⁰ Bilhassa laikleşme nüvelerini taşıyan bu reformlar, nihayetinde Sultan II. Abdülhamid tarafından 1876’da ilan edilen ve Şeyhülislam Osmani’nin de desteğini alan Kânûn-ı Esâsî’nin kabulünün yolunu açmıştır.⁴¹

Ancak belirtmek gerekir ki bu reformlar, daha önce de belirtildiği gibi daha çok dış baskıları karşılamak ve hafifletmek amacına yönelmiştir. Bunun yanı sıra, reformlar tepeden inmece/jakobenist⁴² bir usulde, yani yukarıdan aşağıya uygulanmıştır. Bu niteliği nedeniyle reformlar, toplumun geniş kesimlerinde topyekûn ve köklü bir dönüşüm yaratmakta işlevsiz kalmıştır. Yine de bu hayati belgeler ve reform uygulamaları, meşrutiyet fikrinin filizlenmesi için bir çerçeve sunarak tetikleyici olmuştur. Bilhassa Osmanlı ve daha sonra göreceğimiz üzere İran aydınları arasında bile hukuki temsiliyet, meclis ve anayasa taleplerini kuvvetlendirmiştir.

Osmanlı’da meşrutiyetin en somut haliyle vücut bulması ise 1876 yılında ilan edilen I. Meşrutiyet ile olmuştur. Bu dönemin öncesinde, daha önce bahsedilen ve bünyesinde Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi gibi figürleri barındıran aydın hareketi, mutlak monarşiye yönelik eleştirilerini yoğunlaştırmıştı. Namık Kemal’in öncülüğünü yaptığı⁴³ hareketin ana hedefi, çok uluslu bir niteliği haiz olan Osmanlı’da anayasal bir rejim kurmaktır. Beyazıt ve Fatih meydanlarında düzenlenen protestolar, Sultan Abdülaziz’i önemli atamalar yapmaya zorlamıştır. Protestoları yatıştırmak adına bir cevap olarak Sultan Abdülaziz; Rüşdi Paşa’yı başbakan, meşrutiyet yanlısı Midhat Paşa’yı ise Şûrâ-yı Devlet başkanı olarak atamıştır. Fakat bu yatıştırıcı hamleler bile olayların tırmanmasını yatıştıramamış, nihayetinde Sultan Abdülaziz tahttan indirilmiş ve kısa süre sonra hayatına son verilmiştir. Yerine geçen V. Murad’ın oldukça kısa süren saltanatının akabinde ise meşrutiyet taraftarları, reform sözü aldıkları II. Abdülhamid’i tahta çıkarmışlardır.⁴⁴

Sultan II. Abdülhamid, 1876 Ekim’inde Midhat Paşa başkanlığında bir komisyon oluşturarak bu komisyona üç farklı anayasa taslağını inceletmiştir. İki ay süren hummalı çalışmalar sonucunda 23 Aralık 1876’da Osmanlı’nın ilk anayasası olan Kânûn-ı Esâsî ilan edilmiştir. Bu çalışmanın kapsamı dikkate alındığında detaylı bir analizden kaçınarak belirtilmelidir ki, Kânûn-ı Esâsî, 3. maddede, Sultan’ı anayasal sorumluluk taşımayan ve dinî meşruiyeti olan bir padişah olarak tanımlamıştır. Yine aynı maddede Osmanlı’nın irsî hâkimiyetini vurgulamış ve 7. maddede padişahın ordu komutası, bakan atamaları ve savaş-barış ilanı gibi yetkileri olduğunu belirtmiştir. Bunun yanı sıra anayasada bireysel özgürlükler, vatandaş eşitliği, basın ve eğitim özgürlükleri gibi bazı temel haklar da yer almıştır.⁴⁵ Sultan II. Abdülhamid’in tahta geçmesiyle beraber Kânûn-ı Esâsî resmen yürürlüğe konmuş ve bu anayasanın en mühim kurumsal sonucu olarak 69 Müslüman ve 46 gayrimüslim temsilciden

⁴⁰ Bkz. Ahmad, *The Making of Modern Turkey*; Zürcher, *Turkey: A Modern History*; Stanford J. Shaw, “The Ottoman Census System and Population, 1831-1914,” *International Journal of Middle East Studies* 9/3 (1978): 325–38. Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922* (Princeton: Princeton University Press, 1980); Adnan Ertem, “Osmanlıdan Günümüze Vakıflar,” *Vakıflar Dergisi* 36/1 (2011): 25-65.(Ertem, 2011; Findley, 1980; Shaw, 1978)

⁴¹ Bkz. Mardin, *Genesis of Young Ottoman Thought*; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*; M. Şükrü Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (Princeton ve New York: Princeton University Press, 2008).(Hanioğlu, 2008)

⁴² Bkz. Eren Düzgün, “Capitalism, Jacobinism and International Relations: Re-Interpreting the Ottoman Path to Modernity,” *Review of International Studies* 44/2 (2018): 252–78.(Düzgün, 2018)

⁴³ Mardin, *Genesis of Young Ottoman Thought*, ss. 283-336.

⁴⁴ Bkz. Mardin, *Türk Modernleşmesi*; Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler*; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*; Ahmad, *The Making of Modern Turkey*; Zürcher, *Turkey: A Modern History*.

⁴⁵ Erdoğan, *İnsan hakları Hukuku*; Siddık Kili ve Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (1876-1982)*, 3. baskı (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000); Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 4. Baskı (Bursa: Ekin, 2021).(Gözler, 2021; Kili, 2000)

oluşan Meclis-i Mebûsan, 19 Mart 1877’de açılmıştır. Buna ilaveten, senato benzeri bir Meclis-i Âyan kurulmuş, yerel yönetimler için il ve ilçe meclisleri teşekkül edilmiştir.⁴⁶

Görüldüğü üzere Kânûn-ı Esâsî, padişaha geniş yetkiler tanımakla beraber, yasama faaliyetlerinin önemli bir parçası olarak bikameral meclis ve sorumlu hükümet kavramlarını da içeriyordu. Bu husus, Osmanlı’da ilk kez temsili yönetim biçimlerinin tecrübe edilmesi yönünden son derece mühimdir. Yukarıda bahsedilen ve dış baskıları hafifletme ve imparatorluğun dağılmasını önleme gibi teknik ve pragmatik amaçların yanında Osmanlı meşrutiyet deneyimi esasında, çok uluslu ve farklı din ve mezheplerden oluşan, Müslüman ve gayrimüslim unsurları bünyesinde barındıran bir imparatorluğun ortak siyasal temsil arayışına fırsat verme niteliği taşıyordu. Bu açıdan anayasa ile daha kapsayıcı ve çoğulcu bir anayasal zemin hedeflenmeye çalışıldığı söylenebilir.

2.2. İkinci Meşrutiyet Dönemi: İlanlar, Uygulamalar ve Dönüşüm Gayretleri

Yukarıda bahsi geçen amaç çeşitli sebeplerle sekteye uğramıştır. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı çıkmış, savaşın akabinde II. Abdülhamid meclisi feshetmiş, bu doğrultuda anayasal rejimi askıya almıştır. Bu döneme "İstibdat Dönemi" adı verilmiştir. II. Abdülhamid dönemini "istibdat" olarak niteleyenler, bu dönemde sansür ve istihbarat mekanizmalarının kurumsallaşmasına vurgu yapar. Aynı zamanda bireysel hak ve özgürlüklerin kısıtlandığı bir baskı rejiminin ortaya çıktığını savunurlar.⁴⁷ Bu dönemde meşrutiyetçi talepler bir anlamda bastırılmıştır. Fakat meşrutiyetçi fikirler, özellikle birçoğu sürgünde olduğu için yurt dışında örgütlenen ve yukarıda daha evvel bahsi geçen ikinci kuşak aydınlar arasında canlı kalmaya ve etkisini sürdürmeye devam etmiştir. Bu aydınların tetiklediği Jön Türk hareketi, bu doğrultuda mühim bir muhalefet odağı hâline gelmiştir. Ahmet Rıza ve Mizancı Murad gibi kimi figürler, Avrupa’da yayınladıkları gazeteler ve bildiriler aracılığıyla sıkça anayasal sisteme geri dönüş için çağrılar yapmışlardır.⁴⁸ Bu ve başkaca pek çok iç ve dış dinamiğin etkisiyle, 1878’de askıya alınan Meşrutiyet, 23 Temmuz 1908’de Jön Türklerin önderliğinde ve Enver Paşa liderliğindeki III. Ordu subaylarının desteğiyle, geniş bir toplumsal katılımı yeniden ilan edilmiştir. Bu yeni süreç, II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesiyle nihayetlenmiştir.⁴⁹ İlk Osmanlı Anayasası’nın bilhassa hukukun üstünlüğü ve modern anayasa ilkeleri noktasında kusurlu yönlerinin bulunması, meşrutiyet yanlılarını 1908’de ikinci bir anayasal hamleye zorlayan unsurlardan biri olmuştur. Bu kapsamda, 29 Temmuz 1908’de Sultan Abdülhamid’in yayınladığı bir fermanla mutlak monarşi yeniden resmen sınırlandırılmıştır.⁵⁰

II. Meşrutiyetin ilanında, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin baskıları kilit rol oynamıştır.⁵¹ Meşrutiyetin yeniden ilan edildiği dönem, yalnızca anayasal düzenin yeniden inşası değil, aynı zamanda bürokrasi, askerî yapı ve eğitim gibi pek çok mühim alanda hayati reformların

⁴⁶ Bkz. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*; Kili ve Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*; Robert Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament* (Baltimore: Johns Hopkins Press, 1963); Fatma Sariaslan, "1876 Anayasası (Kanun-ı Esâsî) ve İlk Osmanlı Parlamentosu," *Yasama Dergisi* 46 (2020): 113-146.(Devereux, 1963; Sariaslan, 2020)

⁴⁷ Bkz. Mardin, *Türk Modernleşmesi*; Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler*; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*; Ahmad, *The Making of Modern Turkey*; Zürcher, *Turkey: A Modern History*.

⁴⁸ Bkz. Mardin, *Türk Modernleşmesi*; Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler*; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*.

⁴⁹ Hanioglu, *Preparation for a Revolution*.

⁵⁰ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler Cilt 1: İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*, Genişletilmiş 2. Baskı (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988). Ayrıca bkz. Hanioglu, *Preparation for a Revolution*; Zürcher, *Turkey: A Modern History*; Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*; Mardin, *Genesis of Young Ottoman Thought*; Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. (Ahmad, 1969; Hanioglu, 2001; Mardin, 2000b; Tunaya, 1988)

⁵¹ Ahmad, *The Young Turks*.

yapılacağı bir dönemin de başlangıcı olmuştur. Meclis-i Mebûsan yeniden açılmış, siyasi partiler kurulmuş ve basın özgürlüğü genişletilmiştir. İttihat ve Terakki'nin öncülüğünde yapılan bu dönüşüm aslında bir nevi devrim niteliğindedir ve 20. yüzyıl Osmanlısının kaderini şekillendiren önemli bir kırılma noktasının adıdır.⁵² Ancak tüm devrimsel niteliklerine rağmen her iki meşrutiyet düzeni de bilhassa anayasal düzende temsiliyet noktasında sınırlı kalmıştır. Her ne kadar meşrutiyet, padişahın yetkilerinin sınırlandığı ve halkın temsilcileri aracılığıyla yönetime katıldığı bir sistemi inşa etmiş olsa da Osmanlı'da bu temel ilkeler hiçbir zaman istikrarlı bir parlamenter sistemin oluşmasıyla sonuçlanmamıştır. O dönemde halihazırdaki siyasal kültürün, henüz temsili demokrasi ve onun temel zihniyeti ve kurumlarıyla örtüşmemesi, meşrutiyetin Osmanlı'da çok boyutlu manada derinleşmesini engellemiştir.

Yine de bilhassa II. Meşrutiyet döneminde siyasi partilerin sayısı artmış, basın daha etkin hale gelmiş ve kadın hareketi canlanmıştır. Bu gelişmeler, toplumda modern siyasal katılımın önünü açmış ve genişletmiştir. Ancak merkezîyetçi eğilimler ve savaş koşulları, bu kazanımların sürekliliğini engellemiştir. 31 Mart Vakası (1909) ve Balkan Savaşları gibi gelişmeler, anayasal düzeni sürekli olarak krizlerle sınamıştır.⁵³ I. Dünya Savaşı'nın etkisiyle de giderek istikrarsızlaşan Meşrutiyet yerini, Osmanlı'nın yıkılışına kadar devam edecek olan ve siyasi çalkantılarla dolu yeni bir döneme bırakmıştır.⁵⁴ Sonuç olarak, Osmanlı meşrutiyetinin hedefi farklı etnik ve dinî grupların birlikte temsiliyi sağlamak olmuştur. Bu hedef çerçevesinde de anayasal rejim, görece çoğulcu bir model arayışı temelinde şekillenmiştir. Bu yönüyle de İran meşrutiyetinin ana özelliği olan dinî, yani Şii-merkezli gelişiminden ayrılan, kendine has bir karakter sergilemiştir. Osmanlı meşrutiyet deneyiminin ana aşamaları ve kendine has özellikleri çalışmanın ilerleyen bölümlerinde tablo halinde özetlenecektir.

3. İran'ın Meşrutiyet Deneyimi

İran'daki meşrutiyet hareketi, sadece İran'ın siyasi tarihinde değil, aynı zamanda ülkedeki tüm toplumsal dönüşüm süreçlerinde hayati bir role sahip olmuştur. 1905-1911 yılları arasında cereyan eden bu hareket, geleneksel mutlakîyet rejimi ve anlayışına karşı geliştirilen anayasal bir reform hareketi olarak doğmuş, çeşitli biçimler almış ve İran'da modern siyasal sistemin ve kurumların zeminini oluşturmuştur.

Bu çerçevede, İran'daki meşrutiyet deneyimi, yalnızca İran'ın kendi iç dinamiklerinin değil, bölgedeki ve dünyadaki dönüşümlerin, bilhassa da Osmanlı'daki meşrutiyet reformlarının tetikleyici ve rehber dönüm noktalarıyla şekillenmiştir. Bu hareket, Osmanlı'dakine benzer şekilde, anayasal monarşi ve halkın siyasal temsiliyi ve katılımını savunan bir dönüşüm ve reform hareketi olmuştur. Mutlakîyet karşıtı yoğun protestolar netice vermiş ve 1906'da bir anayasa ilan edilmiştir.⁵⁵

⁵² Ahmad, *The Making of Modern Turkey*; Mardin, *Türk Modernleşmesi*; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler*; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*.

⁵³ Kansu, *1908 Devrimi*.

⁵⁴ Bkz. Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*; Mardin, *Türk Modernleşmesi*; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler*; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*; Ahmad, *The Making of Modern Turkey*; Zürcher, *Turkey: A Modern History*.

⁵⁵ Bkz. Afary, *The Iranian Constitutional Revolution*; Martin, *Islam and Modernism*; Bayat, *Iran's First Revolution*; Abrahamian, *Iran between Two Revolutions*; M. Reza Ghods, *Iran in the Twentieth Century: A Political History* (Boulder: Lynne Rienner, 1989); Mansoor Moaddel, *Islamic Modernism, Nationalism, and Fundamentalism: Episode and Discourse* (Chicago: University of Chicago Press, 2005); Ervand Abrahamian, *A History of Modern Iran* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008); Nader Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran* (New York: Cambridge University Press, 2011); Ali Ensari (der.), *Iran's Constitutional Revolution of 1906 and Narratives of the Enlightenment* (Londra: Gingko Library, 2016); Denis Hermann ve Erdal Kaynar (der.), *Constitutionalism Unbound: Constitutional Dynamics and Political Transformation in the Ottoman and Qajar Lands in the Long Nineteenth Century* (Leiden: Brill, 2025). (Berkes; Ghods; Kansu; Moaddel, 2005;

3.1. İç Dinamikler ve Toplumsal İttifaklar: Düşünsel Temeller ve Hareketin Ortaya Çıkışı

İran'daki meşrutiyetin düşünsel temellerine baktığımızda, bu yöndeki fikirlerin gelişimi, 19. yüzyıl sonlarına doğru daha da hararetlenen, Batılılaşma ve modernleşme tartışmalarına dayanır.⁵⁶ Bu süreçte en önemli rolü hem ülkede hem de Osmanlı, Mısır, Rusya, İngiltere ve Hindistan gibi ülkelerde yaşayan Şii ulema sınıfı, aydınlar, tüccar sınıfı ve Batı'da eğitim görmüş yeni entelijansiya oynamıştır.⁵⁷ Ayrıca, İslam ile meşrutiyet rejiminin uyumlaştırılması doğrultusunda Mirzâ Muhammed Hüseyin Nainî gibi din bilginlerinin savunduğu düşünceler, bu hareketin halkın gözündeki meşruiyetini de pekiştirmiştir.⁵⁸

1905-1906 protestolarının fitilini ateşleyen olaylardan biri Tahran'da şeker fiyatlarına yapılan zamlar ve tüccarlara yönelik keyfi cezalandırmalar olmuştur. Bu gelişmeler halkın rejime karşı tepkisini artırmıştır. Bu türden ekonomik temelli huzursuzluklar, kısa sürede birtakım başka siyasal taleplerle birleşmiştir. "Adalet Divanı" şeklinde ifade edilen taleple başlayan gösteriler, anayasal bir düzenin inşa edilmesi doğrultusundaki büyük baskının temelini oluşturmuştur. Nihayetinde, bu olaylar Muzafferüddin Şah'ın 1906 yılında İran'ın ilk anayasasını ilan etmesiyle sonuçlanmıştır. Meclis-i Şûrâ-yı Millî kurulmuş ve bu meclis İran'ın tarihinde halkın siyasal temsilinin vücut bulduğu ilk anayasal kurumsallaşmanın başlangıcı olmuştur.⁵⁹

İran meşrutiyet deneyimini nevi şahsına münhasır kılan en önemli özelliklerden biri bu hareketin, önde gelen kimi dinî liderler ile seküler reformcular arasındaki bir nevi pragmatik ittifaka dayanmasıdır. Şii ulemanın tamamı meşrutiyet yanlısı olmasa da bu ittifak başlangıçta belirleyici olmuştur. Yukarıda da belirtildiği gibi, Mirzâ Muhammed Hüseyin Nainî gibi figürler, meşrutiyetin İslam'ın adalet ilkeleriyle çelişmediğini ortaya koyarak harekete dinî bir meşruiyet zemini kazandırmıştır. Bu tür düşünceler, bilhassa halk arasında harekete yönelik desteğin artmasında öncü rol oynamıştır.⁶⁰ Ancak belirtmek gerekir ki bu ittifak uzun ömürlü olmamıştır. Bilhassa 1907 yılından sonra Şii ulema ile seküler gruplar arasındaki ittifak sarsılmış, ayrışma

Sohrabi, 2011)

⁵⁶Bkz. Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*; Afary, *The Iranian Constitutional Revolution*; Vanessa Martin, *The Qajar Pact: Bargaining, Protest and the State in Nineteenth-Century Persia* (Londra ve New York: I.B. Tauris, 2005); (Constitutionalism Unbound: Constitutional Dynamics and Political Transformation in the Ottoman and Qajar Lands in the Long Nineteenth Century, 2025; "Iran's Constitutional Revolution of 1906 and Narratives of the Enlightenment," 2016; Martin, 2005)

⁵⁷ Afary, *The Iranian Constitutional Revolution*; Bayat, *Iran's First Revolution*; Karacan, "Osmanlı Devleti'nin İran Meşrutiyeti Üzerindeki Tesiri", Melikzâde, *Târih-e Enqelâb-e Maşrûtiyât-e Irân*; Zarinebaf, "From Istanbul to Tabriz"; AliSufi vd., "Ottoman Influence on the Iranian Constitution"; Alkaç, "İran Meşrutiyet Hareketinin Dinî Liderleri; Keddî, "The Origins of the Religious-Radical Alliance in Iran"; Abdul-Hadi Hairî, *Shi'ism and Constitutionalism in Iran: A Study of the Role Played by the Persian Residents of Iraq in Iranian Politics* (Leiden: E. J. Brill, 1977); Yahya Dowlatabadi, *Târih-e Mu'âşir-e Hayât-e Yahyâ* [Yahya'nın Yaşamının Çağdaş Tarihi], Cilt 4 (Tahran: Attar, 1982); Fatemeh Dehghan Khangahi, "İran'da Meşrutiyet Öncesi Aydınlar ve Düşünce Akımları" (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011); Abbas Amanat, *Iran: A Modern History* (New Haven ve Londra: Yale University Press, 2017).

⁵⁸ Bkz. Mirzâ Hossein Nainî, *Tanbih al-Ummah wa Tanzih al-Millah* [Ümmetin Uyarılması ve Milletin Arındırılması] (Tahran: Matbaa-i Islamiye, 1909); M. Volkan Atuk, "Osmanlı Devleti ve İran'da Ulemanın Meşrutiyet Algısı," *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 75/2 (2020): 437-461.

⁵⁹ Bkz. Afary, *The Iranian Constitutional Revolution*; Bayat, *Iran's First Revolution*; Abrahamian, *Iran between Two Revolutions*; Abrahamian, *A History of Modern Iran*; Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran*.

⁶⁰ Bkz. Nainî, *Tanbih al-Ummah wa Tanzih al-Millah*; Atuk, "Osmanlı Devleti ve İran'da Ulemanın Meşrutiyet Algısı"; Fatih Varol, "The Politics of the Ulama: Understanding the Influential Role of the Ulama in Iran," *Milel ve Nihal* 13, no. 2, (2016): 129-152.

iyice belirginleşmiştir.⁶¹ Sonuçta İran'daki meşrutiyet hareketinde Şii ulemanın bahsedilen etkili rolü ve Şii dinî kimliğin siyasal hareketle bütünleşmesi, İran'daki meşrutiyetin daha merkeziyetçi ve dinî temelli bir zeminde gelişmesine sebebiyet vermiştir.

3.2. Dış Etkenler, Reaksiyonlar ve Meşrutiyetin İzlediği Seyir

1906 yılında kurulan ve daha önce bahsedildiği üzere İran siyasetinde bir ilk olma özelliği gösteren Meclis-i Şûrâ-yı Milli, kısa sürede hem içeriden hem de dışarıdan gelen çeşitli baskılarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bunlardan en mühimlerinden biri Muhammed Ali Şah'ın 1907'de tahta çıkmasıyla beraber meclis karşıtı hamlelerin artmasıdır. Şah, Rusya'nın da desteğiyle 1908 yılında meclisi bombalatmış ve ardından da anayasayı askıya almıştır.⁶² Bu müdahale, umulanın aksine, meşrutiyet hareketine olan halk desteğini daha da artırmış ve kısa sürede yeni bir direnişin doğmasına sebebiyet vermiştir.

İran'daki meşrutiyet hareketi ve anayasal mücadelenin uluslararası bir boyutu da bulunmaktadır. Diğerlerinin yanı sıra bilhassa Osmanlı'daki meşrutiyet deneyimi, İran meşrutiyetinin seyrini etkilemiştir. Bilhassa Meşrutiyet'in 1908'de ikinci kez ilanı, İran'daki aydınlar ve reformcular için tetikleyici bir siyasal gelişme ve güçlü bir moral kaynağı olmuştur.⁶³ Osmanlı deneyimi, bu çalışmanın giriş kısmında gösterildiği ve aşağıda yeniden tartışılacağı üzere, İran'da Osmanlı'dakine benzer nitelikte anayasal amaçların ortaya konmasında ve bu amaçları gerçekleştirmek adına harekete geçmek için emsal teşkil etmiştir. Bu anlamda, İran'da ve başka ülkelerde yayımlananlar arasında bilhassa İstanbul'da yaşayan İranlı aydınların çıkardığı Akhtar (ki bu anlamda en etkili gazete olarak gösterilebilir), Şems ve Suruş gazeteleri bu süreçte öne çıkmıştır. İran'a kaçak olarak sokulan bu ve diğer tüm yayınlar hareketin doğmasında ve fikirsel sürekliliğinde rol oynamıştır.⁶⁴ Başta İstanbul olmak üzere Osmanlı'nın çeşitli şehirlerine çeşitli vesilelerle ziyarette bulunan veya buralarda görev yapan, Osmanlı'daki meşrutiyet hareketlerini doğrudan gözlemleme imkânı elde eden İranlı devlet insanları (başta Mirzâ Tâki Hân ve Mirzâ Hüseyin Han Sipahsalar olmak üzere), İstanbul'daki İranlı aydınların kurdukları kimi örgütler (bilhassa Encümen-i Azadi ve Encümen-i Saadet) ve hatta İran'da görev yapan kimi diplomatlar da (bilhassa Şemseddin ve Cemil Said Beyler) Osmanlı'da yeşeren anayasal fikirleri İran'a taşımışlardır.⁶⁵ Meşrutiyet hareketine İran halkının farklı sosyal gruplarından farklı nedenlerle destek gelmiştir. Tüccarlar anayasal düzene, ithalat üzerindeki tekelleci uygulamalara ve keyfi vergilere karşı çıkararak destek vermiş; işçi grupları ve zanaatkarların harekete katılma sebebi ise daha istikrarlı bir yönetim dileği olmuştur. Kadınlar da ilk kez bu dönemde siyasal bir özne olarak kamusal alanda görünür olmuşlardır. Kadınlar bilhassa gazete çıkarma ve protestolara aktif katılma gibi yollarla meşrutiyet hareketine müdahil olmuşlardır.⁶⁶

⁶¹ Varol, "The Politics of the Ulama", s. 135; Dehghan Khangahi, "İran'da Meşrutiyet Öncesi Aydınlar ve Düşünce Akımları".

⁶² Abrahamian, *A History of Modern Iran*; Bayat, *Iran's First Revolution*; Abrahamian, *Iran between Two Revolutions*; Afary, *The Iranian Constitutional Revolution*; Katouzian, *Iranian History and Politics*. (Atuk, 2020; Dehghan Khangahi, 2011; Dowlatabadi, 1982; Hairi, 1977; Naini, 1909; Varol, 2016)

⁶³ Karacan, "Osmanlı Devleti'nin İran Meşrutiyeti Üzerindeki Tesiri", s. 1431-1432, 1442-1443. Ayrıca bkz. Melikzâde, *Târîkh-e Enqelâb-e Maşrûfiyat-e Īrân*.

⁶⁴ Bkz. Karacan, "Osmanlı Devleti'nin İran Meşrutiyeti Üzerindeki Tesiri"; Zarinebaf, "From Istanbul to Tabriz"; Kurtuluş, "1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi"; Dehghan Khangahi, "İran'da Meşrutiyet Öncesi Aydınlar ve Düşünce Akımları"; Manizheh Sadri, "İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı" (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2010).

⁶⁵ Bkz. Karacan, "Osmanlı Devleti'nin İran Meşrutiyeti Üzerindeki Tesiri".

⁶⁶ Bkz. Dehghan Khangahi, "İran'da Meşrutiyet Öncesi Aydınlar ve Düşünce Akımları"; Foran, "The Strengths and Weaknesses of Iran's Populist Alliance"; Soheila Torabi Farsani, *Tujjâr, Maşrûfiyat va Dawlat-i Modern* [Tüccarlar, Meşrutiyet ve Modern Devlet] (Tahran: Nasht-e Rakhsh Iran, 2005).

İran'daki meşrutiyetin kalıcılığı ve bunların sonuçları da dikkat çekicidir. 1909'da anayasanın yeniden ilan edilmesiyle beraber meşruti düzen yeniden tesis edilmiştir. Ancak bu yeni düzenin kurumsallaşması meşakkatli olmuştur. Bu yeni anayasal rejimin istikrarını tehdit eden en önemli olaylar iç savaşlar, dış müdahaleler (özellikle Rus ve İngiliz etkileri) ve toplumsal kutuplaşmalardır. Başka bir deyişle, 1906'da başlayan bu dönüşüm süreci, İran'da modern bir anayasal rejimin temellerinin atılmasını temsil etmiştir. Fakat siyasi istikrarsızlık, yabancı müdahaleler ve iç çekişmeler bu sürecin kalıcı olamamasıyla sonuçlanmıştır.⁶⁷

Yine de meşrutiyet deneyiminin sunduğu kazanımlar, İran'da siyasal temsil fikrinin yerleşmesi ve halkın siyasete katılım bilincinin oluşup yükselmesi yönlerinden tarihi bir ehemmiyete sahiptir. Görüldüğü üzere İran'daki meşrutiyet deneyimi, aslında halkın temsilini önemli ölçüde öne çıkarmaktadır. Fakat aynı zamanda Şii ulemanın belirleyici rolü hasebiyle daha dinî-merkezli bir siyasal kültür iklimi ve kapsamı içinde gelişmiştir. Bu yönüyle de Osmanlı'nın görece çoğulcu-seküler yöneliminden büyük ölçüde ayrılmaktadır. Bu önemli ve belirgin farklılıklar ve benzerlikler ilerleyen bölümde tablo şeklinde özetlenecektir. Bu noktada iki örnek arasındaki farkları saptayıp analiz etmeden önce Osmanlı meşrutiyet mirasının İran deneyimine etkisini biraz daha detaylı inceleyebiliriz.

4. Osmanlı Deneyiminin İran Meşrutiyet Hareketine Etkisi

Osmanlı'da 19. yüzyılda ivme kazanan ve zirveye ulaşan anayasal reform süreçleri ve bu yönde atılan adımlar, sadece iç siyasal dönüşümlere değil, bazı bölgesel etkilere de sebebiyet vermiştir. Bu çerçevede, Osmanlı'nın meşrutiyet deneyiminin İran'daki meşrutiyet hareketinin oluşumu ve gelişimi üzerindeki tesiri, tarih yazımında üzerinde giderek daha fazla durulan bir konu haline almıştır. Ancak belirtmek gerekir ki bu tesir konusunda akademik literatürde bir fikir birliği olduğunu savunmak doğru olmaz. Bu çalışmanın giriş kısmında özetlenmeye çalışılanın yanı sıra, bu türden bir etkinin varlığı, niteliği ya da kapsamı konusunda bilhassa İranlı meşrutiyet devrimi tarihçileri arasında uzun süredir devam eden bir tartışma söz konusudur. Kısaca, Sadeghi'nin⁶⁸ bu konudaki çok güncel ve özetleyici sınıflandırmasına atıfla söylersek, bu tartışmaya kaynaklık eden iki farklı görüş bulunmaktadır. Fereydu Adamiyat, Homa Nategh ve Javad Tabatabai gibi ilk grupta yer alanlar, Osmanlı meşrutiyet deneyiminin İran üzerinde herhangi bir etkisi olmadığını savunur. İkinci grupta yer alan Seyyid Hasan Taqizadeh, Hassan Hazrati ve Davood Feirahi gibi isimler ise bu konudaki Osmanlı etkisini açıkça kabul ederler. Bu çalışmanın ana argümanı, yine bu çalışma boyunca referans verilen tarihsel belge ve kanıtlara dayanarak, ikinci grubun görüşünden yola çıkılarak inşa edilmiştir. Buna göre, İran'daki anayasal dönüşüm, yalnızca İran'a özgü iç dinamiklerden değil, aynı zamanda Osmanlı'daki anayasal hareketlerden de etkilenmiştir. Bu dönüşüm bilhassa II. Meşrutiyet'in ilanından ve onun sonuçlarından beslenmiştir. Bu çerçevede bu bölümde, Osmanlı'daki siyasal reformların İran siyasetine olan etkileri hem düşünsel hem de pratik düzeyde ele alınabilir.

4.1. İran Meşrutiyeti Üzerindeki Osmanlı Etkisinin Kanalları ve Somut Tezahürleri

Osmanlı ve İran, 19. yüzyıl boyunca ortak modernleşme zeminlerine sahip olmuştur. Bu zeminin inşasında modernleşme baskısı etkilidir. Osmanlı meşrutiyetinin diğer benzer örneklerden en temel farkı, modernist düşünce ve uygulamaları İslami doktrinlerle mevzun bir

⁶⁷ Bkz. Afary, *The Iranian Constitutional Revolution*; Bayat, *Iran's First Revolution*; Abrahamian, *Iran between Two Revolutions*; Abrahamian, *A History of Modern Iran*; Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran*; Katouzian, *Iranian History and Politics*.

(Sadri, 2010; Torabi Farsani, 2005)

⁶⁸ Sadeghi, "The Ottoman Influence on Iran's Constitutional Movement".

biçimde sunmasıdır.⁶⁹ İranlı aydınlar da coğrafi yakınlık ve yakın dil yapısı gibi bazı faktörler nedeniyle bu pratiklerden haberdardı. Ancak bu durum bahsedilen nedenselliği ve İranlıların tercihini tek başına açıklamaya yetmez. Öyle olsaydı o dönemki mevcut Rus modelinin benzer yakınlığa rağmen İran'daki harekete örnek teşkil etmemesi açıklanamazdı. Bu bağlamda, Akhtar gazetesi de İstanbul'da ikamet eden İranlıların Osmanlı yönetimine duyduğu özel ilgi ve saygıya bilhassa dikkat çekmektedir.⁷⁰ Daha evvel de değinildiği gibi Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla tetiklenen hukuki ve bürokratik reformlar, İran aydınları tarafından yakinen takip edilmiştir. Osmanlı deneyimini İran için adeta bir rehber haline getiren bu reformlar; merkezileşme, yeni bir eğitim sistemi ve hukukta rasyonelleşme gibi konularda kümelenmektedir.⁷¹ Özetle, İran'ın meşrutiyet hareketleri ekseninde şekillenen özgürlük arayışı ve modernleşme arayışlarında Osmanlı bir rol model olarak görülmüştür.

Daha evvel de İstanbul'daki İranlı entelektüellerin İran'daki meşrutiyetin yeşermesi ve gelişmesindeki rolünden bahsedilmişti. Buna göre İstanbul, bilhassa 19. yüzyılın sonlarından itibaren İranlı muhalif aydınlar, tüccarlar ve sürgündeki diğer aktörler için önemli bir sığınak haline gelmiştir. Meşrutiyet fikrinin İran'a taşınmasında rol oynayan aktörler, çoğunluğu İstanbul'da sürgünde yaşayan İranlı aydınlardan, özgürlükçü fikirleri savunan tüccarlardan, çeşitli kültür merkezlerinde faaliyette olan gazetecilerden ve Osmanlı yönetiminde söz sahibi olanlarla yakın temasta bulunan din alimlerinden ve çeşitli vesilelerle Osmanlı'da bulunan İranlı devlet insanlarından müteşekkildir. Bahsi geçen İranlı grupların entelektüel ve ticari faaliyetleri, meşrutiyet fikirlerinin İran'a taşınmasında ve orada da gelişmesinde önemli katkılar sağlamıştır.

Bu açıdan bakıldığında aslında İstanbul'un bu dönemde bir tür düşünsel üretim alanı hüviyeti kazandığı söylenebilir. İstanbul'da yaşayan ve yukarıdaki şekilde gruplandırılacak aktörler, İstanbul'da gazeteler çıkarıp çeşitli dernekler kurmuşlardır. Bu vasıtalarla bilhassa Osmanlı deneyimi üzerinden edindikleri anayasal fikirleri İran'a aktarmışlardır. Örneğin Yahya Dowlatabadi'nin⁷² İstanbul'daki anılarında bahsettiği üzere, o dönemde İstanbul'da, başlığı "İran Anayasasını Desteklemek İçin Uluslararası Bir Toplantı" olan çeşitli etkinlikler düzenleniyordu. İranlıların Osmanlı'daki meşrutiyet hareketlerini takip ettikleri ana kaynakların başındaysa daha evvel bahsedilen, İstanbul'da çıkarılan ve pek çok İranlı aydının yazılarını yazdığı gazeteler geliyordu. Bu aydınlar arasında en dikkat çeken isimlerden birisi ise meşrutiyet fikirlerini İstanbul'da şekillendirip, daha sonra bunları Tahran'a taşıyan Seyyid Hasan Taqizadeh'dir.⁷³ Taqizadeh gibi aktörler, Osmanlı'nın anayasal reform sürecini titizlikle inceleyerek benzer bir reform hareketinin fitilini İran'da ateşlemişlerdir. Genc-i Fünûn gazetesi

⁶⁹ Bkz. Mardin, *Türk Modernleşmesi*; Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*; Kayalı, *Arabs and Young Turks*; Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler*; Ahmad, *The Making of Modern Turkey*.

⁷⁰ Bkz. Tanya Elal Lawrence, "The Iranian Community of the Late Ottoman Empire and the Egyptian 'Crisis' through the Persian Looking Glass: The Documentation of the 'Urabi Revolt in Istanbul's Akhtar," *Iranian Studies* 51/2 (2018): 245-267; Laurence Paul Elwell-Sutton, "Akhtar Newspaper," *Encyclopaedia Iranica*, Der. Ehsan Yarshater vd. (New York: Bibliotheca Persica Press, 1985-), online edition; "Akhtar; Setâre'i Dar Enkâr-E Târiki [Akhtar; Karanlığın İnkârında Bir Yıldız]," *Shara News*, Erişim Tarihi: 17 Ağustos 2025, <https://www.shara.ir> ("Akhtar; Setâre'i Dar Enkâr-E Târiki [Akhtar; Karanlığın İnkârında Bir Yıldız]," ; Elwell-Sutton, 1985; Lawrence, 2018)

⁷¹ Zürcher, *Turkey: A Modern History*.

⁷² Dowlatabadi, *Târîkh-e Mu'âşir-e Hayât-e Yahyâ*; bkz. Mansour Bonakdarian, *Britain and the Iranian Constitutional Revolution* (Syracuse: Syracuse University Press, 2006).

⁷³ İraj Afshar (Der.), *Zendeğî-ye Tūfānī: Khāṭerāt-e Sayyed Ḥasan Taqīzādeh* [Çalkantılı Hayat: Seyyid Hasan Taqizade'nin Anıları], 2. Baskı (Tahran: Elmi, 1993); Karacan, "Osmanlı Devleti'nin İran Meşrutiyeti Üzerindeki Tesiri".

bünyesinde de yer alan Taqizadeh'in⁷⁴ yaptığı en dikkat çekici vurgulardan birisi, Osmanlı meşrutiyetçiliğinin Doğulu Müslümanlar için bir model teşkil etmesidir.

Bununla birlikte İstanbul'daki İranlıların faaliyetleri, yalnızca yazılı yayımlarla sınırlı kalmamıştır. İranlı gruplar arasında Osmanlı'da gerçekleşen siyasal tartışmalara da aktif olarak katılarak anayasal rejim ve temsil kavramlarını içselleştirme fırsatı bulmuşlardır. Bu aydınların o dönemdeki en büyük avantajları, İran'a kıyasla görece daha geniş çapta olan Osmanlı'daki düşünce özgürlüğü atmosferinden yararlanarak, İran'da sansüre uğramış olan meşrutiyet taleplerini, uluslararası kamuoyuna duyurma fırsatı yakalamak olmuştur.⁷⁵ Görüldüğü üzere İran'daki meşrutiyetin ilham kaynağı; İranlı aydınların, Osmanlı'daki anayasal reform süreci sırasında Osmanlı reformcularıyla kurduğu iletişimidir. Düşünsel boyuttaki bu güçlü etkileşim ve daha önce de belirtildiği gibi bilhassa II. Meşrutiyet'in 1908'deki yeniden ilanı, İran'daki meşrutiyet taraftarları üzerinde direkt bir moral etkisi oluşturmuştur. İran'da meclisin yeniden açılmasını talep eden grupların kendilerine örnek olarak aldıkları olay, Osmanlı ordusunun İttihat ve Terakki liderliğinde II. Abdülhamid'i meşrutiyeti yeniden ilan etmeye zorlaması olmuştur. Bu kapsamda, Osmanlı'daki meşrutiyet hareketleri, İran'daki anayasal monarşi yanlılarının kendi mücadelelerini meşru bir zemine oturtmak ve halkın da bu yöndeki desteğini kazanıp artırmak için başvurduğu mühim bir dayanak noktası olmuştur. İran ve Osmanlı'da o dönemki siyasal kurumlar ve düşünsel yapılar arasında da önemli benzerlikler bulunmaktadır. İran'daki Meclis-i Şûrâ-yı Millî ile Osmanlı'daki Meclis-i Mebûsan arasında göze çarpan önemli bazı yapısal benzerlikler vardır. Her iki meclis de özünde halkın siyasal temsili anlayışını esas almış ve yasama yetkileriyle donatılmıştır. Bununla birlikte meşruti monarşi düşüncesinin hem İran'da hem de Osmanlı'da benzer temalarla tanımlanması, bu iki hareket arasında doğrudan bir etkileşim olduğunun göstergesidir. Bu benzerlik, İran'ın ilk anayasası yazılırken Osmanlı Kânûn-ı Esâsî'sinin büyük ölçüde model olarak alındığına dair iddiaları destekler niteliktedir.⁷⁶ Kânûn-ı Esâsî, İstanbul'la yakın ilişki içindeki İranlı aydınlar ve Şii ulemanın etkisi sebebiyle, İran için sembolik bir değere sahiptir. Kânûn-ı Esâsî'nin "İslam ile meşrutiyet uyumu" açısından oluşturduğu dil, İran için güçlü bir örnek olmuştur.⁷⁷

4.2. Osmanlı Etkisinin Sınırları ve İran Örneğinin Özgünlüğü

Bahsi geçen Osmanlı etkisine rağmen bu noktada önemli bir hususun altını çizmek gerekir: İran'ın Meşrutiyet Anayasası 1906 yılında ilan edilmiş olmakla birlikte, 1907 yılında bu anayasaya ek mühim değişiklikler yapılmıştır. Bu gerçeği de dikkate alarak, İran Anayasası ile ilgili akademik literatürde daha genel kabul gören sav, İran Anayasası'nın Belçika modelini temel aldığı, Osmanlı Kânûn-ı Esâsî'sinden esinlendiği, Fransız ve genel Avrupa anayasal düşüncesinden bir ölçüde etkilendiği, fakat aynı zamanda Şii geleneğe özgü kurumlarla sentezlendiğidir.⁷⁸

⁷⁴ Abdolvahid Soofizadeh, "Osmanlı ve İran Meşrutiyeti Karşılaştırması," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/35 (2019): 286-296.

⁷⁵ Bkz. Karacan, "Osmanlı Devleti'nin İran Meşrutiyeti Üzerindeki Tesiri"; ss. 1432, 1444. (Bonakdarian, 2006; Soofizadeh, 2019; Zendeğî-ye Tüfânî: Khâterât-e Sayyed Hâsan Taqîzâdeh [Çalkantılı Hayat: Seyyid Hasan Taqizade'nin Anıları], 1993)

⁷⁶ Bkz. Karacan, "Osmanlı Devleti'nin İran Meşrutiyeti Üzerindeki Tesiri", s. 1421; Melikzade, *Târîkh-e Enqelâb-e Maşrûfiyyat-e İran*, s. 93; Dehghan Khangahi, "İran'da Meşrutiyet Öncesi Aydınlar ve Düşünce Akımları", s. 53. Kânûn-ı Esâsî'nin tercümesinin Akhtar gazetesinde basılması da bu durumun bir göstergesi olarak sunulabilir. Bkz. Karacan, "Osmanlı Devleti'nin İran Meşrutiyeti Üzerindeki Tesiri", s. 1427.

⁷⁷ Bkz. Shams, "Evaluation and Analysis of How Iranians' Constitutionalism Was Influenced".

⁷⁸ Bu konudaki detaylı bir analiz için bkz. Eric Massie ve Janet Afary, "Iran's 1907 Constitution and Its Sources: A Critical Comparison," *British Journal of Middle Eastern Studies* 46/3 (2018): 464-480. (Massie & Afary, 2018)

Buna göre, 1831 tarihli Belçika Anayasası, İran anayasası hazırlanırken doğrudan model olarak kullanıldığından, İran'ın meşrutiyet anayasasının en fazla etkilendiği anayasa olarak kabul edilmektedir. İran'ın 1906 tarihli anayasasının kayda değer önemli bir kısmı, Belçika Anayasası'ndan tercüme/uyarlama vasıtasıyla alınmıştır. Bunun en mühim nedeni, Belçika Anayasası'nın monarşik çerçevesidir. Buna ilaveten, onun anayasal kurumlara dair düzenlemeleri İran'a bir anlamda "uygun" görülmüştür. Bilhassa 1791, 1848 ve 1875 tarihli Fransız Anayasalarının tesiri ise Fransız Devrimi ve sonraki cumhuriyetçi geleneğin, daha ziyade anayasacılık fikri ve parlamento yapısı üzerinden olmuştur. Fakat İran'daki Şii ulemanın vetosu (Beş Müçtehit Komitesi) gibi özgün kurumlar, Fransa'da tabii ki yer almıyordu. Son olarak, İslam Hukuku (bilhassa Şii içtihat geleneği) açısından bakıldığında 1907 tarihli ek düzenlemelerle Şer'i denetim mekanizması (ulema gözetimi) anayasal sisteme dâhil edilmiştir. Bu, İran anayasasının Osmanlı ve Avrupa modellerinden farkını ortaya koyan en ayırt edici noktasını oluşturmaktadır. Özetle, İran'ın 1906-1907 sürecindeki anayasa yapım ve değiştirme süreçlerinde Belçika (1831), Osmanlı (1876) ve Bulgaristan (1879) anayasalarıyla karşılaştırmalı bir incelemesi yapıldığında görülmektedir ki İran anayasa yapıcıları, sadece sayılan mevcut modellerden alıntı yapmakla yetinmemiş, belirli noktalarda çeşitli eleştirel uyarlamalar yaparak kendine has yeni kurumlar geliştirmişlerdir. Ancak bu anlamda İran Anayasası, marjinal bir kopya değil, aksine Osmanlı ve Avrupa anayasal geleneğiyle organik bir etkileşimin ürünüdür.⁷⁹

Görüldüğü üzere anayasal kaynakların çeşitliliğine rağmen, Osmanlı'da meşrutiyetin ilan edilmesi, Osmanlı ve İran arasında sembolik bir etkileşim doğurmuştur. Bilhassa Osmanlı'da yaşayan İranlıların kaynaklık ettiği bu türden aktarım ve etkileşimler, Osmanlı anayasal reformlarının sadece siyasi değil kültürel boyutta da İran için bir tür model teşkil ettiğinin göstergesidir. Bununla beraber Osmanlı'daki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin fikirlerinin de İran'ın meşrutiyet deneyimi üzerinde dolaylı etkisi bulunmaktadır. İttihat ve Terakki'nin düşünce ve uygulamaları İran'da kimi zaman hayranlıkla kimi zaman da eleştiriyile karşılanmıştır: İttihat ve Terakki'nin İran'daki "Jön İranlılar" arasında dikkatle takip edilen niteliklerinin başında halkı örgütleyebilme kapasitesi, meşruti gayelere ulaşma stratejileri ve modernleşme söylemi gelmiştir. Ancak İttihatçılara bazı İranlı aydınlarca temkinle yaklaşılmasının sebebi ise onların zamanla otoriter bir rejime evrilmesi olmuştur. Bu anlamda iki grup arasında kimi zaman dayanışma kimi zaman çatışma üzerinden şekillenen bir ilişki gelişmiştir.⁸⁰

Meşrutiyet denemesi, iki ülke de dış müdahale ve iç direnişler şeklinde tezahür eden benzer bazı dirençlerle karşılaşmıştır. Daha evvel iddia edilme nedenlerinden bahsettiğimiz, Osmanlı'da Abdülhamid rejiminin sansür uygulamaları ve baskıları ile İran'da Şah'ın mutlakiyetçi eğilimleri iki ülkedeki anayasal reform süreçlerinin önündeki en mühim bariyerler olmuştur. Bununla beraber İngiltere ve Rusya gibi dış aktörler de hem Osmanlı hem de İran'a çeşitli araçlarla bazı müdahalelerde bulunmuştur. Örneğin 1907 tarihli İngiliz-Rus Antlaşması; İran'ın kuzeyini Rusların, güneyini ise İngilizlerin nüfuz bölgesi şeklinde ilan ederek anayasal reform hareketinin bağımsızlığına büyük oranda zarar vermiştir.⁸¹ Özetle, Osmanlı anayasal reform deneyiminin İran'ın meşrutiyet hareketi üzerindeki etkisi dört boyutta gözlemlenebilir: Bilhassa Kaçar dönemindeki siyasi-dini liderlerin tavrı, Osmanlı'nın anayasal reformlarının İstanbul'da yaşayan İranlı aydın, Şii

⁷⁹ Bkz. Massie ve Afary, "Iran's 1907 Constitution and Its Source".

⁸⁰ Bkz. Farzin Vejdani, "Crafting Constitutional Narratives: Iranian and Young Turk Solidarity 1907–09," *Iran's Constitutional Revolution: Popular Politics, Cultural Transformations and Transnational Connections*, Der. Houchang Esfandiari Chehabi and Vanessa Martin (Londra: I. B. Tauris, 2010), 319-340.

⁸¹ Bkz. Afary, *The Iranian Constitutional Revolution*; Bayat, *Iran's First Revolution*; Abrahamian, *Iran between Two Revolutions*; Abrahamian, *A History of Modern Iran*; Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran*; Katouzian, *Iranian History and Politics*.

ulema ve tüccarlar üzerindeki etkisi, Osmanlı'nın direkt politik etkisi ve son olarak İstanbul'da faaliyet gösteren İran gazetelerinin yayınları. Bu dört unsur, Osmanlı ve İran arasında cereyan eden meşrutiyet etkileşimlerinin çok boyutluluğunu ve karmaşıklığını sistematik bir biçimde sergilemektedir. Ancak altını çizmek gerekir ki daha evvel de bahsedildiği gibi her ne kadar Osmanlı deneyimi İran'ın anayasal reformları için ilham kaynağı olmuşsa da bu derin etkileşim ve doğrudan etki iki ülkenin siyasal ve toplumsal farklılıkları nedeniyle yine de sınırlı kalmıştır. Bu sınırlı etkinin nedeni, Osmanlı ve İran meşrutiyet deneyimleri arasındaki 30 yıllık farktan ve 1848'de Mısır'da hazırlanan anayasanın daha erken bir model olarak değerlendirilmesi gerekliliğinden kaynaklanmaktadır. İranlı anayasal reformcuların model olarak sadece Osmanlı deneyimini incelemediklerini daha evvel belirtmiştik.⁸² Hatta daha evvel dile getirdiğimiz, Taqizadeh'in Osmanlı Anayasası'nı bir model olarak aldığı görüşünü tartışmalı bulanlar vardır. Bu görüşte olanlara göre, Osmanlı Anayasası hem modern anayasa kavramlarından uzak bir içeriğe sahipti hem de padişahın dinî ve siyasi otoritesini birleştirmesi nedeniyle bazı otokratik unsurlar barındırıyordu.⁸³ Bu nedenlerle, Osmanlı deneyiminin İran'da kurumsal boyuttaki uygulanabilirliği sınırlı kalmıştır. Osmanlı'da çok uluslu ve çok dinli bir toplumsal yapı varken, aksine İran'da Şii ulemanın baskın bir konumda olması, Osmanlı'dakinden farklı bir siyasal denge yaratmıştır. Bu sebeple, Osmanlı ve İran'da benzer anayasal kurumsal yapılar teşekkül edilse de bu kurumların işleyiş biçimlerinde iki örnek arasında mühim farklılıklar gözlemlenmiştir. Benzer anayasal hedeflere sahip olmalarına rağmen, Osmanlı ve İran meşrutiyet deneyimlerinin içinde tezahür ettiği ve kök salmaya çalıştığı siyasal kültür ve toplumsal yapıların farklılığı, batılılaşma deneyimlerinin farklı tezahürleri, büyük güçlerin iki ülke örneğinde farklılaşan etkileri gibi unsurlar bahsi geçen etkileşimin sınırlı ve dönüşümsel kalmasıyla ve iki ülkenin tüm benzerliklerine rağmen farklı modernleşme ve anayasacılık deneyimleri yaşamasıyla sonuçlanmıştır.⁸⁴ Özetle, bahsi geçen tüm etkileşimlere karşın, sıradaki bölümde detaylarıyla ortaya konacak ve odağı Osmanlı'nın çoğulcu-seküler modeli ile İran'ın Şii-merkezli yapısı arasındaki temel ayrışma olan nedenler, Osmanlı ve İran anayasal monarşi deneyimlerinin neden farklı kurumsal ve siyasal sonuçlar doğurduğunu bize açıklayacaktır.

5. Karşılaştırmalı Analiz: Benzerlikler ve Farklılıklar

Anayasal reform hareketlerinin Ortadoğu'daki en öne çıkan örnekleri 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında Osmanlı'da, 20. yüzyıl başında ise İran'da gelişen meşrutiyet hareketleridir. Bu çalışmada şu ana kadar gösterilmeye çalışıldığı gibi, her iki anayasal reform dalgası da temelde mutlakiyet rejimlerine karşı halkın siyasal temsil isteğine ve modern anayasal sistemler kurulması esasına dayanmıştır. Bu benzerliğe rağmen, iki örnek arasında, bilhassa yapısal koşulları ve de düşünsel arka planları açısından, önemli farklılıklar bulunmaktadır. Bu bölümde, yukarıda her iki ülkenin meşrutiyet deneyimleri üzerine sunduğumuz analiz esas alınarak, Osmanlı ve İran'daki meşrutiyet hareketlerinin benzerlik ve farklılıkları; düşünsel kaynakları, aktörleri, siyasal kurumları ve toplumsal karşılıklarına referansla karşılaştırmalı bir biçimde değerlendirilecektir.⁸⁵ Bu temel benzerlik ve farklılıklar aşağıdaki Tablo 1'de sistematik bir şekilde özetlenmiştir:

Tablo 1: Osmanlı ve İran Meşrutiyet Deneyimlerinin Karşılaştırmalı Analizi (yazarlar tarafından oluşturulmuştur).

Karşılaştırma Kriteri	Osmanlı Meşrutiyeti	İran Meşrutiyeti	Karşılaştırmalı Çıkarım
-----------------------	---------------------	------------------	-------------------------

⁸² Shams, "Evaluation and Analysis of How Iranians' Constitutionalism Was Influenced".

⁸³ Bkz. Huseyin Korkut, "Critical analysis of the Ottoman Constitution (1876)," *Epiphany. Journal of Transdisciplinary Studies* 9/1 (2016): 114-123; Louise Fawcett, "Neither Traditional nor Modern: Constitutionalism in the Ottoman Empire and its Successor States," *Journal of Modern European History* 6/1 (2008): 116-136.

⁸⁴ Bkz. Soofizadeh, "Osmanlı ve İran Meşrutiyeti Karşılaştırması"; Sanem Arslan, "Modernization Processes and Constitutional Revolutions in the Ottoman Empire and Iran" (Doktora tezi, ODTÜ, 2010).

⁸⁵ Tekrardan kaçınmak adına, çalışmanın önceki bölümlerinde sunulan benzer örnek, argüman, bilgi ve belgeler ile bunlara ilişkin referanslar yeniden verilmemiştir. (Arslan, 2010; Fawcett, 2008; Korkut, 2016; Vejdani, 2010)

Temel Hedef	Modernleşme arayışı, eğitimli elit sınıfların etkin rolü, mutlak monarşiyi sınırlamak, anayasal monarşi ve temsili sistemi tesis etmek	Modernleşme arayışı, eğitimli elit sınıfların etkin rolü, mutlak monarşiyi sınırlamak, anayasal monarşi ve temsili sistemi tesis etmek	Benzerlik: Her iki hareket de aynı temel siyasi hedefe sahiptir
Düşünsel Kaynak	Batılılaşma, Fransız Devrimi idealleri (özgürlük, eşitlik), Tanzimat ve Islahat reformları	Batılılaşma, Fransız Devrimi idealleri; Şii ulemanın İslam ile meşrutiyeti bağdaştırma çabası	Fark: İran'da dinî söylem, düşünsel altyapıda daha merkezi konumdadır
Öncü Aktörler	Jön Türkler, İttihat ve Terakki Cemiyeti, bürokratlar ve ordu	Modernist aydınlar, tüccarlar, Şii Ulema ve şehirli gruplar	Fark: Osmanlı'da asker-bürokratik sınıf; İran'da dinî-sivil ittifak öne çıkmıştır
Anayasa Modeli	1876 Kânûn-ı Esâsî (Padişahın yetkilerini geniş tutan, otorite unsurları barındıran, yukarıdan inme bir model)	1906-1907 Anayasası (Belçika modeli ağırlıklı; Şer'i denetim mekanizmaları içeren özgün bir sentez)	Fark: İran anayasası, monarkî daha fazla sınırlayan ve dinî otoriteye yer veren daha "ilerici" bir metindir
Meclis Yapısı	Çift meclisli (Meclis-i Mebûsan ve Meclis-i Âyan)	Tek meclisli (Meclis-i Şûrâ-yı Milli)	Fark: Kurumsal tasarımda önemli bir yapısal farklılık mevcuttur
Din-Devlet İlişkisi	Görece seküler bir yaklaşım (Padişah hem siyasi hem dinî lider)	Dinî-merkezli bir yaklaşım (Şii ulemanın anayasal denetim yetkisi/Beş Müctehit Komitesi)	Fark: İran modelinin en ayırt edici özelliği, anayasal sistemi dinî otoriteyle doğrudan bütünleştirmesidir
Toplumsal Dinamikler	Daha çok yukarıdan aşağıya, bürokratik ve merkeziyetçi bir karakter	Daha çok aşağıdan yukarıya, sivil toplum odaklı (kadınların ve tüccarların erken katılımı dikkat çekicidir) bir karakter	Fark: İran'daki hareketin toplumsal tabanı ve katılımı daha geniş ve yataydır
Uluslararası Etki	Dolaylı etki: Baskı daha çok ekonomik araçlar (kapitülasyon, borçlanma) üzerinden gerçekleşmiştir	Doğrudan etki: 1907 İngiliz-Rus Anlaşması ile fiilen işgal ve nüfuz bölgelerine ayrılma	Fark: İran, meşrutiyet sürecinde Osmanlı'ya kıyasla çok daha ağır ve doğrudan bir dış müdahaleye maruz kalmıştır
Uzun Vadeli Miras	Ulus-devlet ve laiklik yönelimi (Türkiye Cumhuriyeti)	Teokratik, velayet-i fakih modeline (İran İslam Cumhuriyeti) evrilme	Fark: Meşrutiyetlerin mirası, iki ülkenin modernleşme sürecinde en temel ayrışma noktasını oluşturmuştur

5.1. İki Meşrutiyetin Paylaştığı Ortak Temeller: Düşünsel, Siyasal ve Entelektüel Dinamikler

İran ve Osmanlı'daki meşrutiyet süreçleri arasında göze çarpan bazı önemli benzerlikler bulunmaktadır. İlk olarak, her iki örnekte de ana hedef temsili meclislerin kurulmasıdır. Halkın yönetime katılımını sağlamak, sivil haklar ve anayasal güvenceler ön planda yer almıştır. Reform sürecinde aktif rol, siyasi parti benzeri yapılar ve hareketler tarafından oynanmıştır. En yoğun eleştiri ise monarşik sistem ve yolsuzluklara karşı ileri sürülmüştür.

İkincisi, Osmanlı ve İran meşrutiyet hareketlerinin ortak düşünsel arka planında modernleşme arayışının olmasıdır. Her iki örnek de özünde modernleşme arayışının bir parçası olarak tezahür etmişlerdir. Hem Osmanlı'da hem de İran'da bu süreçte bilhassa Batı kaynaklı fikirler, özellikle de Fransız Devrimi'nin tüm dünyaya yaydığı özgürlük, eşitlik ve yurttaşlık gibi idealler etkili olmuştur. Osmanlı'da bu düşünceler, Tanzimat ve Islahat Fermanları aracılığıyla bürokratik boyutta kurumsallaşmış; İran'da siyasal taleplere evrilmesi ise Şii ulemanın ve entelektüellerin ortaklaşa baskısı sonucu gerçekleşmiştir.

Üçüncüsü, entelektüel hareketler açısından bakılınca her iki örneğin meşrutiyet hareketlerinde eğitimli elit sınıfların etkin rol oynamasıdır. Osmanlı'da Jön Türkler ile İttihat ve Terakki Cemiyeti aktif rol alırken; İran'da meşrutiyet fikrinin taşıyıcısı unsurlar ise kimi zaman Şii ulema ile ittifak yapan modernist entelektüeller olmuştur. Bu çerçevede, her iki meşrutiyet sürecinin de entelektüel öncülere dayandığı, ancak aydın gruplarının halk desteğini kazanmak amacıyla birbirinden farklı stratejiler takip ettikleri ifade edilebilir.

Dördüncüsü ise siyasal yapı üzerinden bakıldığında, her iki örnekte de meşrutiyet hareketinin ana amacının geleneksel mutlakiyet rejimine anayasal sınırlamalar getirmek olmasıdır. Bu anlamda 1876 Osmanlı Anayasası ile 1906 İran Anayasası, anayasal monarşiyi kurumsallaştırma şeklindeki ortak bir çabanın ürünüdür.

5.2. İki Meşrutiyetin Kurumsal, Toplumsal ve Uzun Vadeli Etki Farklılıkları

Özellikle belirtmek gerekir ki yukarıda bahsi geçen anayasal belgelerin pratikte uygulanması sırasında ve oluşturulan kurumların işleyişinde önemli farklılıklar ortaya çıkmıştır. Bu farklardan ilki, örneğin Osmanlı'da Meclis-i Mebûsan ve Meclis-i Âyan şeklinde çift meclisli bir yapı ortaya çıkarken; İran'da Meclis-i Şûrâ-yı Millî'nin tek meclisli bir yapı olarak öngörülmüş olmasıdır. Bununla beraber, İran'da Şah'ın sahip olduğu yetkiler, Osmanlı Padişahı'na nazaran daha sınırlıydı ve hukuki denetime de daha açıktı. Ayrıca, Meclis-i Şûrâ-yı Millî'nin sahip olduğu yetkiler, Osmanlı Meclis-i Mebûsan'ın sahip olduklarından çok daha geniş kapsamlıydı.⁸⁶ Daha evvel bahsedildiği üzere, eğer İran meşrutiyet deneyiminin Osmanlı'yı rol model olarak aldığı iddia edilecekse, görüldüğü üzere parlamentonun ve monarkın yetki dağılımındaki ayrışmalar, İranlıların ilk Osmanlı Anayasası'nı doğrudan rol model olarak almadığını göstermektedir. Zaten İran Anayasası, Osmanlı'nınki ile kıyaslandığında nispeten daha modern ve ilerici bir hukuki yapı arz ediyordu.⁸⁷

İkincisi, Osmanlı Kânûn-ı Esâsîsi'nin yukarıda bahsedilen ve padişaha geniş yetkiler veren maddelerine karşın İran Anayasası'nın, Şii ulemanın da tesiriyle, dinî otoritenin gücünü daha etkili bir şekilde korumuş olmasıdır. İran Anayasası'nda Şii ulemanın onayına tabi yasalar şeklinde düzenlemelerin yer alması, meşrutiyetin sekülerleşme potansiyelini sınırlandıran hayati unsurlardan biri olmuştur.⁸⁸

Üçüncüsü, iki ülkedeki meşrutiyet süreçlerinin toplumsal tabanı anlamında, ulema ve ordunun konumu açısından da belirgin farklılıkların göze çarpmasıdır. Osmanlı'da ordunun meşrutiyet döneminde etkin bir rolü olmuştur. Bilhassa II. Meşrutiyet'in ilanında ve anayasal düzenin tesis edilmesinde ordunun etkin rolü yadsınamaz niteliktedir. Bu dönemde Abdülhamid rejimi, ordunun İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni desteklemesiyle sona erdirilebilmiştir. İran'da ise, Osmanlı'nın aksine, meşrutiyet sürecinde başat rol Şii ulema tarafından oynanmıştır. Başka bir deyişle, İran'da meşrutiyet hareketi daha ziyade aşağıdan yukarıya, yani Şii ulema ve şehirli sınıfların bir tür taban hareketi olarak zuhur etmiştir.⁸⁹ Bunun ana nedeni, meşrutiyet rejiminin toplum nezdinde meşrutiyet kazanmasında Şii ulemanın oynadığı roldür. Ayetullah Tabatabaî ve Behbehânî gibi isimler, anayasal monarşinin dinî meşrutiyetini savunmuş, bu vesileyle meşrutiyet rejiminin halk nezdinde kabulü görece kolaylaşmıştır.⁹⁰ Ancak altını çizmek gerekir ki aynı Şii ulema desteği, meşrutiyetin sekülerleşmesini doğal olarak sekteye uğratmış ve anayasal sistemin daha kırılgan bir zemine yerleşmesine sebebiyet vermiştir. Osmanlı'da ise ordunun meşrutiyet sürecindeki rolü sonraki dönemlere de yansımıştır. Dolayısıyla, ordunun Türk siyasetindeki aktif rolü, ilerleyen yıllarda daha farklı boyut ve içeriklerde tartışma ve krizlere yol açacak yeni tartışma alanlarının doğmasına sebebiyet vermiştir. Ayrıca ordu destekli reform süreci, daha önce belirtildiği gibi, Osmanlı meşrutiyet deneyiminin ve ileride erken cumhuriyet dönemi reformlarının yukarıdan aşağıya modernleşme olarak nitelenmesine yol açmıştır.

⁸⁶ Bkz. Massie ve Afary, "Iran's 1907 Constitution and Its Sources".

⁸⁷ Bkz. Massie ve Afary, "Iran's 1907 Constitution and Its Sources".

⁸⁸ Bkz. Massie ve Afary, "Iran's 1907 Constitution and Its Sources".

⁸⁹ Bkz. Foran, "The Strengths and Weaknesses of Iran's Populist Alliance".

⁹⁰ Dehghan Khangahi, "İran'da Meşrutiyet Öncesi Aydınlar ve Düşünce Akımları".

Dördüncü fark, Osmanlı ve İran meşrutiyet deneyimlerinin dış müdahale ve uluslararası konjonktürden azade düşünülmemesi gerektiğiyle ilgilidir. O dönemin emperyal güçlerinin bölgesel hesapları, bu iki ülkedeki meşrutiyet hareketlerinin yönünü kaçınılmaz bir biçimde etkilemiştir. 1907 İngiliz-Rus Anlaşması ile İran'ın iki büyük gücün nüfuz alanlarına ayrılması meşrutiyet yanlılarının hareket alanını önemli ölçüde daraltmıştır. Osmanlı'da ise siyasi bağımsızlık, İran'a kıyasla en azından teknik olarak nispeten korunabilmiştir, çünkü Osmanlı örneğinde dış müdahale, daha ziyade borçlanma ve kapitülasyonlar aracılığıyla hayata geçirilmiştir.⁹¹

Beşinci fark, daha önce de belirtildiği gibi, her iki örnek için de kadınların meşrutiyet sürecindeki rolüne ilişkindir. İran meşrutiyetinde kadınların rolünün Osmanlı'ya nazaran daha erken bir aşamada tezahür ettiği görülmektedir. Bilhassa Tahran'daki kadın dernekleri, anayasal hakları savunan bazı bildiriler yayımlamış, bazı kadınlar ise doğrudan protesto eylemlerine katılım göstermiştir.⁹² Bu farktan yola çıkarak, Osmanlı meşrutiyet deneyimi örneğinde siyasal alanın merkezîyetçi ve bürokratik bir yapı şeklinde daha dar algılandığını, İran'daki sivil toplum dinamiklerinin ise daha yatay bir örgütlenme biçimi gösterdiğini savunmak mümkündür.

Son olarak ise, her iki meşrutiyet deneyiminde de kalıcılık ve etki konusunda kimi benzerlik ve farklılıklar mevcuttur. Hem Osmanlı hem de İran örneğinde anayasal süreçler kısa vadede önemli ölçüde siyasal istikrarsızlıklara yol açmış ve meşrutiyet rejimleri süreklilik arz edememiştir. Osmanlı'da II. Meşrutiyet döneminin fiilen sona ermesi 1913 tarihindeki Bâb-ı Âli Baskını ile gerçekleşirken; İran siyaset ve devlet yapısında meşrutiyetin etkin konumunun ortadan kalkması ise 1921 Darbesi sonucu Rıza Han'ın yükselişi ile olmuştur. Ancak her iki hareket de siyasal kültür üzerinde kalıcı izler bırakmış; muhalefet hafızasında da köklü bir yer işgal eden yapı taşları olmuşlardır. Her iki örnek de ilerleyen yıllarda bu ülkelerde bambaşka şekillerde ortaya çıkacak anayasal devlet tartışmalarını besleyen dönüm noktaları olarak işlev görecektir.⁹³ Her iki ülke de meşrutiyet deneyimi yaşamasına rağmen ilerleyen süreçlerde farklı siyasal ve toplumsal evrimler geçirmiştir: İran 1979 Devrimi ile teokratik bir cumhuriyete dönüşmüş, Osmanlı'nın mirasçısı Türkiye ise siyasal sistemini laik bir cumhuriyet şeklinde inşa etmiştir. Bu uzun vadeli etki farklılıkları esasında, her iki ülkenin benzerlik ve farklılıkları olan meşrutiyet deneyimlerinin uzun vadeli sonuçlarını yansıtmaktadır.

Özetle, Tablo 1'de görselleştirilen karşılaştırmalı analiz, Osmanlı ve İran'ın ortak bir modernleşme ve anayasallaşma zemini içinde anayasacılık sürecine girdiklerini göstermektedir. Bununla birlikte, bu süreçleri farklı ve kendine özgü siyasal patikalara ve evrilme süreçlerine yönlendiren şey ise iki ülkenin içinde bulundukları tarihsel-toplumsal bağlamlar olmuştur.

Sonuç

Osmanlı ve İran meşrutiyet hareketleri, sadece tezahür ettikleri döneme değil, günümüz siyasal tahayyüllerine de yön veren çok boyutlu anayasal deneyimlerdir. İki deneyimin arasında bulunan benzerlikler, Ortadoğu'nun modernleşme süreçlerine has benzer sorun sahalarını ortaya koyar. Farklılıklar ise bu türden siyasal deneyimlerin ülke bağlamında ve onlara has koşullarda biçimlendiğini gösterme açısından mühimdir. Bu açıdan her iki deneyim de sadece iç dinamiklerle değil, uluslararası siyasal ve entelektüel gelişmelerin de tesiriyle tarih sahnesinde hayat bulmuştur. Bu konuda önemli siyasal miraslar bırakan her iki deneyim de modernleşmenin bölgesel ve bağlamsal dinamikler çerçevesinde karşılaştırmalı olarak incelenmesi noktasında önemli örneklerdir.

⁹¹ Bkz. Arslan, "Modernization Processes and Constitutional Revolutions".

⁹² Maryam Dezhmakhoo, *Women and the Politics of Resistance in the Iranian Constitutional Revolution* (Cham: Palgrave Macmillan, 2023). (Dezhmakhoo, 2023)

⁹³ Bkz. Abrahamian, *A History of Modern Iran*; Zürcher, *Turkey: A Modern History*.

Bu makale, Osmanlı ve İran meşrutiyet deneyimlerini şu beş ana eksenle karşılaştırmalı olarak analiz etmiştir: (i) düşünsel kökenler, (ii) kurumsal yapılar, (iii) toplumsal dinamikler, (iv) karşılıklı etkileşimler ve (v) tarihsel miras. Analitik bir çerçevede, karşılaştırmalı siyaset kuramı ve tarihsel analiz yöntemlerini kullanarak, Osmanlı ve İran meşrutiyet hareketlerinin nedenleri, süreçleri ve sonuçları analiz edilmiştir. Buna göre, çalışmanın ana sonuç ve bulgularını eleştirel bir değerlendirmeye şöyle özetleyebiliriz.

Bu çalışmada saptandığı üzere, Osmanlı ve İran meşrutiyet deneyimleri, her iki örneğin de kendine has tarihsel ve kültürel bağlamlarında biçim almıştır. Bu kapsamda varılan sonuçlar, çalışmada da dikkat çekilen literatürdeki mevcut bulguları pekiştirmektedir: İran meşrutiyet deneyimi; (i) Şii ulemanın güçlü tesiri altında gelişmiş, (ii) ana vurgu sosyal adalet ve eşitliğe yapılmış ve (iii) hedef Meclis'in güçlendirilmesi olmuştur. Osmanlı'da ise aksine meşrutiyet sürecinde (i) amaç çok uluslu ve çok etnili devlet yapısını korumak olmuş, (ii) padişahın geniş yetkileri muhafaza edilmiş veya dengelenmiş ve (iii) reformlar daha çok dış baskılara cevap olarak, bir anlamda uluslararası prestij kaygısıyla biçimlenmiştir. Osmanlı meşrutiyet deneyimine ilişkin bu çıkarımlar da yine bu çalışmada referans verilen ve bu yönde görüşler ortaya koyanların bulgularıyla uyumludur. Özetle her iki meşrutiyet süreci de modernleşmenin bir boyutu olarak anayasal rejimlerin bölgesel tezahürleridir.

Bu türden farklara rağmen Osmanlı ve İran meşrutiyet süreçlerinin benzer yanlarından biri, her iki örneğin de modernleşme dinamikleriyle iç içe geçmiş halde gerçekleşmiş olmalarıdır. Batı'dan yayılan anayasacılık, demokrasi, eşitlik ve özgürlük gibi idealler, her iki ülkenin de entelektüelleri ve reformist bürokratları tarafından içselleştirilmiş ve mutlakiyet rejimine karşı ileri sürdükleri siyasal taleplerinin merkezini oluşturmuştur. Ancak şunun altını çizmek gerekir ki bilhassa İran meşrutiyet deneyiminde rol oynayan İranlı aydınlar, Batı'dan çok Osmanlı deneyiminden ilham almışlardır. Her iki örnekte de entelektüel kesimin ve muhaliflerin güçlü etkinliği, meşrutiyetin ilanında ve anayasal sistemin inşa sürecinde belirleyici faktör olmuştur.

Fakat tüm benzerliklerine ve Osmanlı meşrutiyetinin İran'ın meşrutiyet deneyimine ilham kaynağı olan örneklerden biri olmasına rağmen, meşrutiyeti tetikleyen ve geliştiren hareketlere kaynaklık eden siyasal kültürlerin ve toplumsal yapıların farklılığı, iki ülkede şekillenen anayasal düzenin yapısını ve anayasal reform sürecinin seyrini doğrudan etkilemiştir. Çok dinli ve çok etnili bir yapı arz eden Osmanlı'da meşrutiyet deneyiminin özünü, bürokratik rasyonaliteye ve çoğulculuğa dayanan bir anayasal düzen yaratma girişimi oluşturmuştur. Bu da merkezîyetçilikle çoğulculuk arasında dönem boyunca süregelen gerilimin, anayasal kurumların pratikteki işleyişine ve uygulamalarına yansımaya yol açmıştır. İran'daki meşrutiyet süreci ise aksine toplumda çok güçlü bir sınıf oluşturan Şii ulemanın tesiri altında filizlenmiş ve gelişmiştir. Hatta İran deneyiminde dinî meşrutiyet olmaksızın anayasal düzenin varlığını devam ettirmesi neredeyse olanaksızlaşmıştır. Bu nedenle, Osmanlı'da benimsenen meşrutiyet rejimi tarzı görece daha seküler-bürokratik ve çoğulcu bir zemine otururken, İran'daki meşrutiyet deneyimi ise Şii-merkezli ve dinî otoritenin sınırlarının keskin bir biçimde çizilemediği bir şekle bürünmüştür. Bu fark, yalnızca teorik boyutta değil; kurumların yapısı, halkın siyasal temsili ve meşrutiyetin istikrarlı bir şekilde muhafaza edilmesi açılarından da ortaya çıkmıştır.

Bu çerçevede bu çalışmanın en mühim katkılarından biri, Osmanlı ve İran meşrutiyet deneyimleri arasındaki karmaşık benzerlik ve farklılıklar dizisini, sistematik bir çerçevede sunabilmesidir. Bu çalışmada yer alan Tablo 1, söz konusu karşılaştırmalı analizi özetlemektedir. Bu tabloda, iki deneyimin aynı temel hedeflerden yola çıkmalarına karşın nasıl farklı kurumsal ve ideolojik patikalara saptığı görselleştirilmiştir. Bu ayrışmanın ana nedeni ise iki ülkedeki farklı içsel dinamikler ve toplumsal yapılardır.

Hem Osmanlı hem de İran meşrutiyet deneyimlerinin makus talihi siyasal istikrarsızlıklar ve nihayetinde tarih sahnesinden silinmek olmuştur. Ancak, günümüz Türkiye'si ve İran'ına baktığımızda, meşrutiyet deneyimlerinin etkilerinin hala görünür olduğunu söylemek mümkündür. Hem Türkiye'de hem de İran'daki anayasa tartışmaları, politik-etik değerler üzerindeki süregelen çatışmalar, sistemsal reform ihtiyacı, demokratik süreçlere katılım talepleri, merkezîyetçilik tartışmaları ile halk egemenliği arasındaki sonuç gelmeyen gerilimler, hala meşrutiyet dönemlerindeki tartışma, dönüşüm ve gerilimlerden derin izler taşımaktadır. Her iki ülkenin siyasal kültürü de hala meşrutiyet deneyimlerinde izleri sürülebilir bu yoğun çekişmelerin mirası etrafında şekillenmektedir. Özetle, farklı siyasal kültürlerin birer ürünü olan Osmanlı ve İran meşrutiyet deneyimleri, bugün bile Ortadoğu'da anayasal rejimlerin kimliksel, ideolojik ve yapısal kronik sorunlarına ışık tutabilecek tarihi birer laboratuvar işlevi görmektedir.

Bu çalışma, bahsi geçen laboratuvarı karşılaştırmalı bir anlayışla incelemiştir. Bu yolla, Ortadoğu'da hala gelişmekte olan siyasal modernleşme ve anayasacılık literatürüne, karmaşık modernleşme ve anayasacılık süreçlerinin neden tek bir modele indirgenemeyeceğini gösteren özgün ve bütüncül bir çerçeve sunma iddiasındadır. Buna göre, Ortadoğu'da anayasacılığın modernleşme sürecindeki rolü tek tip değildir. Aksine, yerel dini-toplumsal yapılar bu süreci bir şekilde ve nihayetinde dönüştüren bir işlev görür. Başka bir deyişle bu çalışma, Batı dışı modernleşme, liberalleşme ve anayasacılık deneyimlerinin melez ve bağlamsal doğasını, Osmanlı ve İran örnekleri üzerinden sergilemeye çalışmıştır.

Kaynakça

- Abassy, M., & Stanek, T. (2008). The Iranian Intelligentsia and the Constitutional Revolution (1906–1911). *Politeja*, 10(1), 295–314.
- Abrahamian, E. (1982). *Iran between Two Revolutions*. Princeton University Press.
- Abrahamian, E. (2008). *A History of Modern Iran*. Cambridge University Press.
- Afary, J. (1996). *The Iranian Constitutional Revolution, 1906–1911: Grassroots Democracy, Social Democracy, and the Origins of Feminism*. Columbia University Press.
- Afshar, İraj (Der.). (1993). *Zendeğî-ye Tūfānî: Khāterāt-e Sayyed Ḥasan Taqīzādeh [Çalkantılı Hayat: Seyyid Hasan Taqizade'nin Anıları]* (2. Baskı). Elmi.
- Ahmad, F. (1969). *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908–1914*. Clarendon Press.
- Ahmad, F. (1993). *The Making of Modern Turkey*. Routledge.
- Akhtar; Setāre'i Dar Enkā-E Tārīkī [Akhtar; Karanlığın İnkârında Bir Yıldız]. *Shara News*. <https://www.shara.ir>
- AliSufi, A. R. (2023). Ottoman Influence on the Iranian Constitution. *Nameh Farhangestan*, 22(1), 143–157.
- Alkaç, Ö. (2024). İran Meşrutiyet Hareketinin Dinî Liderleri: Behbehânî ve Tabâtabâî. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(2), 166–184.
- Amanat, A. (2017). *Iran: A Modern History*. Yale University Press.
- Amanat, A. (1997). *Pivot of the Universe: Nasir al-Din Shah and the Iranian Monarchy, 1831–1896*. University of California Press.
- Arslan, S. (2010). *Modernization Processes and Constitutional Revolutions in the Ottoman Empire and Iran* Middle East Technical University (ODTÜ)]. Ankara.
- Ataay, F. (2019). *Türkiye Demokrasi Tarihi*. Nika Yayınevi.
- Atuk, M. V. (2020). Osmanlı Devleti ve İran'da Ulemanın Meşrutiyet Algısı. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 75(2), 437–461.

- Bader, V. (2007). *Secularism or Democracy: Associational Governance of Religious Diversity*. Amsterdam University Press.
- Bayat, M. (1991). *Iran's First Revolution: Shi'ism and the Constitutional Revolution of 1905–1909*. Oxford University Press.
- Berkes, N. (1998). *The Development of Secularism in Turkey* (2 ed.). Routledge.
- Bolat, G. (2013). Mirzâ Tâki Hân (Emîr Kebîr) ve Reformları (1848–1851). *Belleten*, 77(278), 151–182.
- Bonakdarian, M. (2006). *Britain and the Iranian Constitutional Revolution*. Syracuse University Press.
- Davison, R. H. (1963). *Reform in the Ottoman Empire, 1856–1876*. Princeton University Press.
- Dehghan Khangahi, F. (2011). *İran'da Meşrutiyet Öncesi Aydınlar ve Düşünce Akımları* [Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi]. İstanbul.
- Devereux, R. (1963). *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament*. Johns Hopkins Press.
- Dezhamkhooy, M. (2023). *Women and the Politics of Resistance in the Iranian Constitutional Revolution*. Palgrave Macmillan.
- Dowlatabadi, Y. (1982). *Tārīkh-e Mu'āşir-e Hayāt-e Yahyā* [Yahya'nın Yaşamının Çağdaş Tarihi] (Vol. 4). Attar.
- Düzgün, E. (2018). Capitalism, Jacobinism and International Relations: Re-Interpreting the Ottoman Path to Modernity. *Review of International Studies*, 44(2), 252–278.
- Elwell-Sutton, L. P. (1985). Ahtar Newspaper. In E. Yarshater (Ed.), *Encyclopaedia Iranica*. New York: Bibliotheca Persica Press.
- Ensari, Ali (Der.). (2016). *Iran's Constitutional Revolution of 1906 and Narratives of the Enlightenment*. Gingko Library.
- Erdoğan, M. (2011). *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*. Orion Kitabevi.
- Ertem, A. (2011). Osmanlıdan Günümüze Vakıflar. *Vakıflar Dergisi*, 36(1), 25–65.
- Fawcett, L. (2008). Neither Traditional nor Modern: Constitutionalism in the Ottoman Empire and its Successor States. *Journal of Modern European History*, 6(1), 116–136.
- Findley, C. V. (1980). *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789–1922*. Princeton University Press.
- Foran, J. (1991). The Strengths and Weaknesses of Iran's Populist Alliance: A Class Analysis of the Constitutional Revolution of 1905–1911. *Theory and Society*, 20(6), 795–823.
- Ghods, M. R. (1989). *Iran in the Twentieth Century: A Political History*. Lynne Rienner.
- Gözler, K. (2021). *Türk Anayasa Hukuku* (4 baskı,.). Ekin Yayınları.
- Hairi, A.-H. (1977). *Shi'ism and Constitutionalism in Iran: A Study of the Role Played by the Persian Residents of Iraq in Iranian Politics*. E. J. Brill.
- Hanioglu, M. Ş. (2001). *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902–1908*. Oxford University Press.
- Hanioglu, M. Ş. (2008). *A Brief History of the Late Ottoman Empire*. Princeton University Press.
- Hermann, D., & Kaynar, E. (Der.). (2025). Constitutional Dynamics and Political Transformation in the Ottoman and Qajar Lands in the Long Nineteenth Century. Brill.
- Hobsbawm, E. J. (1962). *The Age of Revolution: 1789–1848*. Phoenix Press.
- Jansiz, A. (2014). Face to Face Mirrors in the Iranian and Ottoman Constitution. *Asian Culture and History*, 6(2), 11–15.
- Kansu, A. (1995). *1908 Devrimi*. İletişim Yayınları.
- Karacan, O. (2019). Osmanlı Devleti'nin İran Meşrutiyeti Üzerindeki Tesiri Hakkında Bir Mütalaa. *Journal of History School*, 43, 1413–1447.
- Karadeniz, Y. (2023). Kaçar Döneminde Konsolosluktan Sadrazamlığa: Mirzâ Hüseyin Han Müşirüddeve [Sipahsalar]. *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 20, 39–56.

- Karpat, K. H. (1972). The Transformation of the Ottoman State, 1789–1908. *International Journal of Middle East Studies*, 3(3), 243–281.
- Kars, H. Z. (1997). *1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği* (2 baskı,.). Kaynak Yayınları.
- Katouzian, H. (2003). *Iranian History and Politics: The Dialectic of State and Society*. RoutledgeCurzon.
- Kayalı, H. (1997). *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908–1918*. University of California Press.
- Keddie, N. R. (1966). The Origins of the Religious-Radical Alliance in Iran. *Past & Present*, 34, 70–80.
- Keddie, N. R. (2006). *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*. Yale University Press.
- Kili, S. (2000). *Türk Anayasa Metinleri (1876–1982)* (3 baskı,.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Korkut, H. (2016). Critical Analysis of the Ottoman Constitution (1876). *Epiphany: Journal of Transdisciplinary Studies*, 9(1), 114–123.
- Kurtuluş, R. (2010). *1906–1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi* [Doktora tezi, Marmara Üniversitesi]. İstanbul.
- Lawrence, T. E. (2018). The Iranian Community of the Late Ottoman Empire and the Egyptian ‘Crisis’ through the Persian Looking Glass: The Documentation of the ‘Urabi Revolt in Istanbul’s Akhtar. *Iranian Studies*, 51(2), 245–267.
- Locke, J. (1988). *Two Treatises of Government*. Cambridge University Press.
- Mardin, Ş. (1962). *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*. Princeton University Press.
- Mardin, Ş. (2000a). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri: 1895–1908*. İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2000b). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri: 1895–1908* (N. Berkes, Der.). İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2018). *Türk Modernleşmesi* (26 ed.). İletişim Yayınları.
- Martin, V. (1989). *Islam and Modernism: The Iranian Revolution of 1906*. Syracuse University Press.
- Martin, V. (2005). *The Qajar Pact: Bargaining, Protest and the State in Nineteenth-Century Persia*. I.B. Tauris.
- Massie, E., & Afary, J. (2018). Iran’s 1907 Constitution and Its Sources: A Critical Comparison. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 46(3), 464–480.
- Melikzâde, M. (1383/2004). *Tārīkh-e Enqelāb-e Mašrūṭīyat-e Īrān* [İran Meşrutiyet Devrimi Tarihi] (Vol. 1). İntişârât-ı Sahn.
- Moaddel, M. (2005). *Islamic Modernism, Nationalism, and Fundamentalism: Episode and Discourse*. University of Chicago Press.
- Montesquieu, C. d. (2001). *The Spirit of the Laws*. Batoche Books.
- Nainī, M. H. (1909). *Tanbīh al-Ummah wa Tanzīh al-Millah* [Ümmetin Uyarılması ve Milletin Arındırılması]. Matbaa-i İslamiye.
- Ortaylı, İ. (2004). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (18. baskı,.). İletişim Yayınları.
- Rençber, M. (1387/2008). Enqelāb-e Mašrūteh dar Īrān va Naqš-e Emperātūr-i ‘Osmānī [İran’da Meşrutiyet Devrimi ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Rolü]. *Falsname-i Tarihi İslam*, 9(35-36), 7–44.
- Rousseau, J.-J. (2002). *The Social Contract*. Dover Publications.
- Sadeghi, M. H. (2025). The Ottoman Influence on Iran’s Constitutional Movement: A Reflection on Theoretical Foundations. *The State Studies Quarterly*, 10(40), 33–80.
- Sadri, M. (2010). *İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı* [Doktora tezi, Ankara Üniversitesi]. Ankara.

- Sariaslan, F. (2020). 1876 Anayasası (Kanun-i Esâsî) ve İlk Osmanlı Parlamentosu. *Yasama Dergisi*, 46, 113–146.
- Shams, E. (2022). Evaluation and Analysis of How Iranians' Constitutionalism Was Influenced by the Ottoman Constitution. *Historical Studies*, 13(1), 153–177.
- Shaw, S. J. (1978). The Ottoman Census System and Population, 1831–1914. *International Journal of Middle East Studies*, 9(3), 325–338.
- Sohrabi, N. (1995). Historicizing Revolutions: Constitutional Revolutions in the Ottoman Empire, Iran, and Russia, 1905–1908. *American Journal of Sociology*, 100(6), 1383–1447.
- Sohrabi, N. (2011). *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran*. Cambridge University Press.
- Soofizadeh, A. (2019). Osmanlı ve İran Meşrutiyeti Karşılaştırması. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(35), 286–296.
- Torabi Farsani, S. (2005). *Tujjār, Maşrūṭīyat va Dawlat-i Modern [Tüccarlar, Meşrutiyet ve Modern Devlet]*. Nasht-e Rakhsh Iran.
- Tunaya, T. Z. (1988). *Türkiye 'de Siyasal Partiler, Cilt 1: İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908–1918)* (2. baskı.). Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (2016). *Türkiye 'de Siyasal Gelişmeler (1876–1938): Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi* (4. baskı.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Varol, F. (2016). The Politics of the Ulama: Understanding the Influential Role of the Ulama in Iran. *Milel ve Nihal*, 13(2), 129–152.
- Vejdani, F. (2010). Crafting Constitutional Narratives: Iranian and Young Turk Solidarity 1907–09. In H. E. Chehabi & V. Martin (Eds.), *Iran's Constitutional Revolution: Popular Politics, Cultural Transformations and Transnational Connections* (pp. 319–340). I. B. Tauris.
- Zarinebaf, F. (2008). From Istanbul to Tabriz: Modernity and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 28(1), 154–169.
- Zürcher, E. J. (2017). *Turkey: A Modern History* (4 ed.). I.B. Tauris.